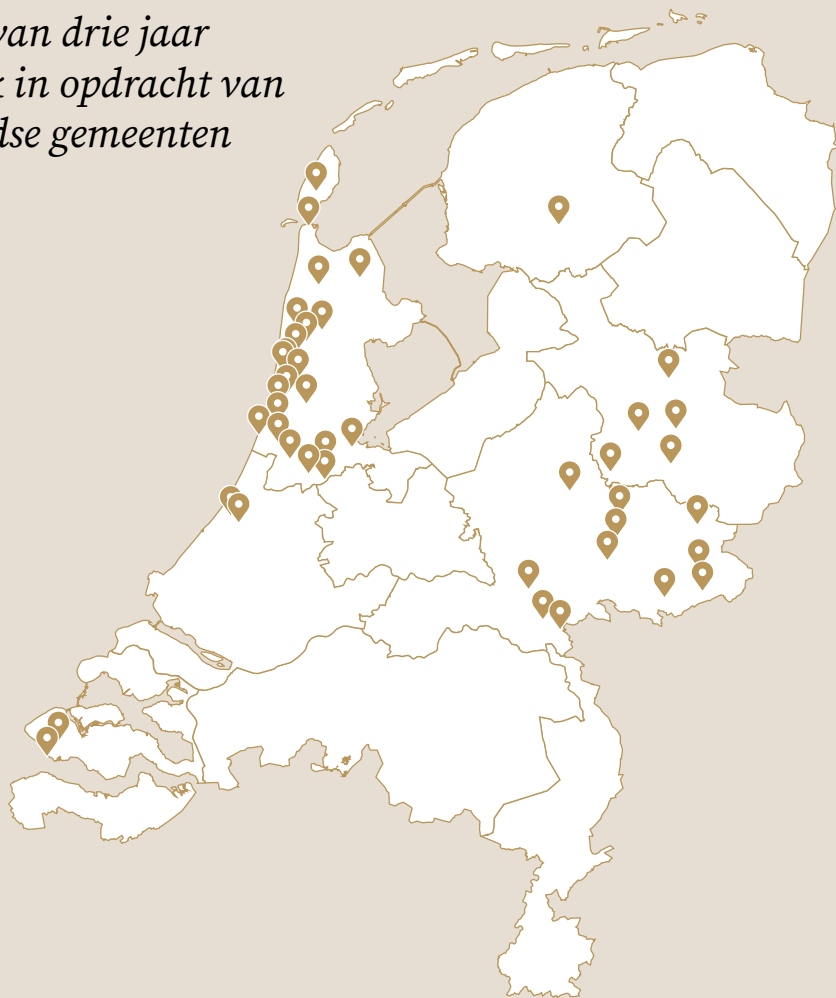

JOODSE BURGERS IN NEDERLAND: ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Synthese van drie jaar
onderzoek in opdracht van
Nederlandse gemeenten*

Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, mei 2024

Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel
Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten

Deze vergelijking en synthese zijn gebaseerd op onderzoek uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met historisch onderzoek en actuele vraagstukken in opdracht van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel

Redactie: Susanne Geuze

Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, mei 2024)

De gehele collectie Advies & Actualiteit rapporten is te raadplegen via doi.org/10.34973/d91b-h825

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Advies & Actualiteit.

Afbeelding omslag

De 43 Nederlandse gemeenten, opdrachtgevers van 24 onderzoeksrapporten sinds 2021, stand mei 2024.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1. Inleiding	9
Ons onderzoek	9
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	11
Opdracht en onderzoeksvragen	12
Opdrachtgever en publiek	13
Vervolgonderzoek en publiek herinneren	15
Lessen uit het verleden	16
Terugblik – door Wim van Meurs	18
2. Onteigening	21
Inbeheersname, vordering en onteigening	22
Verkoop van Joods vastgoed en de Verkaufsbücher	24
Kadasterleggers en NGV-stempels	30
Oorlogskopers	33
De gemeente als oorlogskoper	34
Makelaars, beheerders en notarissen	38
Landbouwgrond en Joodse eigenaren	39
3. Rechtsherstel	43
Teruggaaf en rechtsherstel	44
De gemeente als partij	50
De minnelijke schikking	52
Rechtsherstel via het Grootboek	55
Gemeentebelastingen en naheffingen	58
Joodse huurders en hun terugkeer	61
Indirect onrecht	62
4. Bejegening	65
Burgemeesters en hun gezag tijdens de bezetting	66
Gemeentediensten en politie	68
Burgemeesters in oorlogstijd	71
Na de bevrijding	72
5. Bijlagen	75
Tabel 1: Huidige en toenmalige gemeenten	75
Tabel 2: Onderzoeksrapporten per provincie	76
Register op plaatsnaam	80

Afbeeldingen

Afb. A: Briefhoofd NBI – ANBO	21
Afb. B: Krantenartikel over inbeheername	22
Afb. C: Verkaufsbücher	26
Afb. D: Kadasterkaart Den Helder	29
Afb. E: NGV-stempel op leggerartikel kadaster	30
Afb. F: NGV-notitie op leggerartikel kadaster	31
Afb. G: Advertentie verkoop Joods vastgoed	34
Afb. H: Persoonskaart Zandvoort	38
Afb. I: Grondkamer document en briefhoofd	40
Afb. J: Aanmeldformulier voor Joods bezit aan landbouwgrond	41
Afb. K: Beheerder	45
Afb. L: Rode Kruis briefje	46
Afb. M: Kadasterlegger met rechtsherstel	48
Afb. N: Minnelijke schikking met berekening	53
Afb. O: Kaartenbak van de Raad voor het Rechtsherstel	54
Afb. P: Grootboek voor de Wederopbouw	56
Afb. Q: Belastingvordering	59
Afb. R: Handgeschreven notulen	65
Afb. S: Inventarislijst	69
Afb. T: Brief Binnenlandse Zaken	70
Afb. U: Persoonsregistratie	70
Afb. V: Teruggekeerden in de krant	73

Voorwoord

Politiek historici brengen hun tijd niet alleen door in stoffige en lang vergeten archieven. Integendeel: ze blijken ook uitstekend in staat om hun vaardigheden toe te passen op gebeurtenissen in de laatste vijf of tien jaar. Met zulke toegepaste geschiedenis leveren historici meerwaarde voor maatschappelijke en overheidsorganisaties. Vanuit die gedachte richtten wij in 2018 de denktank Advies & Actualiteit (A&A) op, voor onderzoek in opdracht door de sectie Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

Vanaf de eerste jaren voeren we succesvolle recente beleidsreconstructies uit, onder meer voor de Tweede Kamer. Deze opdrachten geven afgestudeerde historici de veelzijdige werkervaring die hen onderscheidt bij sollicitaties en in hun verdere beroepsleven. Bovendien bieden de opdrachten studenten en docenten aan de Radboud Universiteit de gelegenheid om hun theoretische en historische kennis en vaardigheden in praktijk te brengen en aan te scherpen.

De afgelopen drie jaar (2021-2023) voerde A&A een serie onderzoeken uit naar onteigend Joods vastgoed in de Tweede Wereldoorlog, in opdracht van Nederlandse gemeenten. Terugblikkend geldt onze dank allereerst de burgemeesters die ons hun vertrouwen gaven voor deze belangrijke en gevoelige opdrachten.

Daarnaast bedanken we de archivariissen, van de kleinste gemeentearchieven tot het Nationaal Archief in Den Haag en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam. Zij stonden ons met raad en daad terzijde bij de soms lastige speurtocht naar archiefbronnen. Hun medewerking was van grote waarde, ook tijdens de coronasluiting, bij het digitaliseren van relevante dossiers, en bij het verkrijgen van toegang tot beperkt toegankelijke collecties zoals het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) of het Grootboek voor de Wederopbouw.

Bij het experiment met de NGV-kadasterstempels willen we Jan Kruidhof van het Noord-Hollands Archief bedanken voor het oorspronkelijke idee en Martijn Bentum van het Humanities Lab aan de Radboud Universiteit voor de omzetting ervan. Met twee subsidies heeft het Radboud Institute for Culture and History het mogelijk gemaakt om dit digital-humanities experiment met de NGV-stempels uit te voeren. En om het voorwerk en de eindredactie te doen voor de synthese die nu voorligt.

Zoals dat hoort in de wetenschap, hebben we samen met collega's van de Rijksuniversiteit Groningen, het NIOD en anderen in heel Nederland een overlegplatform opgezet, om inzichten uit te wisselen over zoekstrategieën en elkaar te helpen bij soms raadselachtige archiefdocumenten. In het bijzonder willen we hierbij Hinke Piersma, Maarten Duijvendak, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos noemen.

Net zo waardevol als deze academici waren de lokale historici, die vaak al tientallen jaren onderzoek hadden gedaan naar de geschiedenis van hun eigen gemeente, naar Joods leven in de regio of naar de tragische geschiedenis van deportatie en ontrechting tijdens de bezetting. Zij hebben ons werk kritisch en constructief begeleid. Hetzelfde geldt zeker voor vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap, met voorop Ronny Nathaniel van het Centraal Joods Overleg, onze vaste begeleider bij de presentatie van gemeenterapporten.

Dit onderzoek naar Joodse onteigeningen en rechtsherstel tijdens en na de Duitse bezetting was in meerdere opzichten een uitzonderlijke opdracht voor het A&A-team. Ten eerste ging het hier om ‘echt historisch’ onderzoek – dat wil zeggen: reconstructies van beleid en gebeurtenissen die niet een paar jaar, maar driekwart eeuw geleden plaatsvonden. Ook de omvang was een uitdaging: 24 rapporten voor 43 gemeenten met ruim 6.000 arbeidsuren voor 25 medewerkers en een looptijd van drie jaar. Het concept van Advies & Actualiteit heeft deze uitdaging met glans doorstaan. Sommige onderzoekers werkten meer dan twee jaar voor ons, andere waren een paar maanden betrokken. Een aantal medewerkers begonnen als student-assistent, en werden na hun afstuderen junior-onderzoeker. Verschillende teamleden hebben mede dankzij deze werkervaring nu banen bij archieven, musea en andere historische instellingen.

Bij dit onderzoeksprogramma waren zowel studenten Geschiedenis en pas afgestudeerden, als gepromoveerde historici van de Radboud Universiteit betrokken. Maar ook academici van de Rijksuniversiteit Groningen, de Vrije Universiteit Amsterdam, de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit Leiden en de Erasmus Universiteit Rotterdam werkten mee. Onderzoekers Xia van Beuningen, Charlotte Dommerholt en Lieke Speerstra hebben bovendien bijgedragen aan de tekst van deze synthese en de datasets erachter.

Bijzondere vermelding verdienen Charlotte Dommerholt, Ingrid van der Vlis, Laura de Jong en Mirjam Vriend, die ieder de eindverantwoordelijkheid voor grote delen van het archiefonderzoek en de bijbehorende schriftelijke rapportages op zich genomen hebben. Vanuit hun expertise over de Tweede Wereldoorlog, Joodse onteigeningen en bijbehorende archieven en instituties hebben Jan Julia Zurné en Maarten-Jan Vos bij deze synthese kritisch meegelezen – waarvoor dank. Net zo duurzaam en plezierig was de samenwerking met Susanne Geuze, Ingrid van der Vlis en Joyce Dekker, die voor de hele reeks de eindredactie en vormgeving verzorgden.

Ondanks haar wisselende samenstelling functioneerde de onderzoeksgroep de hele tijd als team. Deze collegialiteit en inzet is misschien wel het grootste compliment aan de teamleden – naast natuurlijk hun nauwgezette werk bij het archiefonderzoek, de creativiteit in het bedenken van nieuwe wegen om de gestelde vragen en raadsels op te lossen, en de helderheid en empathie waarmee de resultaten op papier zijn gezet. We hopen jullie terug te zien – bij een volgend project, of als opdrachtgever in je nieuwe functie!

Wim van Meurs en Marieke Oprel

*Annabel Spanjersberg
Charlotte Dommerholt
Doortje Swaters
Eva van Leeuwen
Felix Bosch
Imke Odinot
Ingrid van der Vlis
Iris de Jager
Jelle Lammers*

*Joyce Dekker
Laura Brinkhorst
Laura de Jong
Lieke Speerstra
Liza Werkman
Marieke Oprel
Marina Kritikou
Martijn Lak
Max Claassen*

*Mirjam Vriend
Noor de Kort
Owen Duijvendak
Pieter Slaman
Susanne Geuze
Tess Obbink
Thijs van Boxtel
Wim van Meurs
Xia van Beuningen*

1. Inleiding

Tijdens de Duitse bezetting (1940-1945) deporteerde het naziregime meer dan honderdduizend Nederlandse Joden. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van onder andere Auschwitz en Sobibor, waar ze werden vermoord. Slechts weinigen overleefden de Holocaust. Vaak al voor deportatie werden de bezittingen van deze mensen geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en veelal doorverkocht.¹

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of – in veel meer gevallen – hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. Uitgangspunt was dat men de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaarde. Vaak begon daarmee een moeizaam en lang proces om met de oorlogskoper en nieuwe eigenaar tot een ‘minnelijke schikking’ te komen, waarin de kosten voor de oorlogskoper en de baten van het bezit tegen elkaar werden afgezet. Onteigenden (of hun nabestaanden) konden vaak pas eind jaren veertig weer over hun huis beschikken. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten, waaronder belastingen of erfpacht over de jaren van zijn ‘afwezigheid’. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms meteen weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen betalen.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog associeerden burgers de antisemitische maatregelen, de deportaties van Joden en de onteigeningen van hun vastgoed vooral met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting.² Tegenwoordig wordt ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld welke – al dan niet verwijtbare – rol Nederlandse gemeenten speelden bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschillen per gemeente. Daarom was systematisch lokaal archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop gaven tientallen gemeenten deskundige historici opdracht om de rol van hun voorgangers in beeld te brengen.

Ons onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Nederland doen op lokaal niveau al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolgung een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek was nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat sommige vormen van

ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moesten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoord hebben.

In totaal voerden we 24 onderzoeksprojecten uit voor individuele gemeenten of samenwerkende buurgemeenten. De betrokken gemeenten lagen vooral in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. Ook deden we onderzoek voor gemeenten uit Zuid-Holland, Zeeland en Friesland (kijk in de Bijlage achterin voor een overzicht van alle opdrachtgevers). Ons onderzoek had voor elk rapport een relatief korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeenten in onteigening en rechtsherstel. De opdracht was in die zin duidelijk ingeperkt en gericht. Dat is ook noodzakelijk voor een wetenschappelijke aanpak.

Onze onderzoeksopdracht was niet om een volledig overzicht te krijgen van alle individuele ontrechte personen en alle onteigende panden. Wél hebben we voorbeelden opgenomen die een patroon illustreren of juist een uitzondering vormen. Aan de hand van zulke representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. Deze voorbeelden maken ook duidelijk welke informatie en ingangen de archieven bieden, of juist niet bieden, voor de vragen van gemeenten.

De meerwaarde van onze aanpak ligt in de systematische methodiek en transparante keuzes van archiefbronnen. De inzichten die we zo vergaarden, konden we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van elke gemeente uit het oog te verliezen.

Naast onze eigen rapporten verschenen inmiddels nog minstens twee keer zoveel onderzoeksrapporten van andere historici, met een vergelijkbare vraagstelling en aanpak.³ In totaal zou het gaan om meer dan 130 gemeenten, met deels nog lopend onderzoek. Het onderzoek concentreert zich boven de rivieren. De zuidelijke provincies hebben minder (onteigend) Joods vastgoed en hier is ook in minder gemeenten onderzoek gedaan.

De methode en bronnenkeuze van onze rapporten lijken het meest op die van Maarten Duijvendak, die aan de Rijksuniversiteit Groningen vergelijkbaar onderzoek deed. Het belangrijkste verschil, ook met veel andere rapporten, is dat wij slechts zelden de eigendomsgeschiedenis van een pand en het lot van de Joodse eigenaren volledig uitgeschreven hebben. Zoals gezegd hebben we juist geprobeerd voor bepaalde kwesties illustratieve voorbeelden te vinden.

De ‘Nijmeegse’ aanpak kent nog een paar bijzonderheden. Om onteigeningen en gemeentelijke oorlogskopen te vinden, onderzochten we niet alleen de administratieve informatie van het kadaster, maar ook de bestuurlijke besluitvorming. Een burgemeester moest immers formeel besluiten tot een aankoop en de Commissaris der Provincie moest dat besluit goedkeuren. Daarom hebben we, meer dan andere onderzoekers, de moeite genomen om de – soms nog handgeschreven – notulen van het college van Burgemeester en Wethouders (B en W) uit de oorlogsjaren door te nemen. Belangrijke bijvangst is dat die stukken ook informatie opleverden over de bejegening van Joodse inwoners. De vastgoeddossiers per gemeente bij de provincie dienden als extra controle op de aan- en verkoop van vastgoed. Ook investeerden we de nodige uren in de kaartenbakken van de Raad voor het Rechtsherstel. Zo brachten we een paar onbekende onteigende panden aan het licht – hoewel de ingewikkelde administratie van de Raad niet al haar geheimen heeft prijsgegeven.

We deden ook een aantal experimenten. Drie daarvan bespreken we in deze synthese, omdat ze belangrijke maatstaven vormen voor de betrouwbaarheid en volledigheid van onze generieke

aanpak. Voor gemeente Amstelveen stelden we op verzoek de eigendomsgeschiedenis vast van alle vindbare adressen met Joodse bewoners en/of eigenaren. Daarvoor gebruikten we de kadasterleggers. Dit adressenoverzicht geeft een belangrijke indicatie of de gebruikelijke weg – kadaster en Verkaufsbücher – geschikt is voor de inventarisatie van Joods vastgoed in een gemeente (zie hoofdstuk 2).

In een aantal Nederlandse gemeenten is tijdens of na de oorlog vastgoed onteigend in het kader van de wederopbouw. Voor een klein deel was dat ook Joods vastgoed, dat zo soms in beheer genomen werd, onteigend en verkocht vanwege de anti-Joodse maatregelen en na oorlogsschade opnieuw werd onteigend. Rechtsherstel vond dan alleen op papier plaats, via het Grootboek voor de Wederopbouw. Voor een paar gemeenten (Middelburg, Den Helder en Vlissingen) betrokken we dit archief bij het onderzoek, vooral om te zien of langs deze weg voor Joodse ontrechten minder vaak rechtsherstel tot stand kwam (zie hoofdstuk 3).

Ten slotte lieten we AI-software zoeken naar stempels op leggerartikelen in het kadaster. Soms waren dit echte stempels, waarmee de bezetter aangaf dat het betreffende pand in hun beheer was overgegaan. Soms waren het uniforme handgeschreven aantekeningen, en in sommige gemeenten vonden we niets. Maar waar deze stempels gebruikt werden, kon de software alle kadasterartikelen doorzoeken en dus in principe ook alle in beheer genomen (en niet alleen de doorverkochte) Joodse panden identificeren. Als de software daarin zou slagen, hadden we een goede maatstaf voor de betrouwbaarheid van onze handmatige zoekmethode (zie hoofdstuk 2).

Ter afsluiting van drie jaar onderzoek gaven we onszelf de opdracht om deze synthese te schrijven. In dit document komen de belangrijkste inzichten, patronen en vergelijkingen uit het Nederland-brede onderzoek aan bod. We baseren ons daarbij in de eerste plaats op het eigen archiefwerk. Waar relevant trekken we ook vergelijkingen met soortgelijke rapporten, bijvoorbeeld van de Rijks-universiteit Groningen en dat van Maarten-Jan Vos voor Oost- en Midden-Nederland.⁴ Daarnaast hebben we vanzelfsprekend de grote rapporten in boekvorm betrokken over de uitzonderingen in dit verhaal – Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.⁵ In deze drie grote steden trad de gemeente voor flinke aantallen Joodse panden als oorlogskoper op en inde na de oorlog naheffingen op belasting en erfpachtcanon. Beide zaken kwamen we in de rest van Nederland nauwelijks tegen.

Er ligt genoeg vergelijkingsmateriaal voor een solide synthese. De bedoeling daarvan is niet om gemeenten langs een morele meetlat te leggen; dat lijkt ons zowel ondoenlijk als onwenselijk. Wel kunnen we het beeld nuanceren dat nu gedomineerd wordt door de grote steden in de Randstad. Tegelijkertijd willen we bijdragen aan het beeld en begrip van hoe het lokale Nederlandse bestuur functioneerde tijdens en na de nazibezetting. Vooral de mate waarin onrecht tegen de Joodse bevolking werd verhuld in de vorm van rechtsregels en formele procedures, verdient aandacht.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting en Jodenvervolging, van collaboratie en verzet? Die vraag speelt nu nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding. Wel zijn de wetenschappelijke vragen en inzichten de afgelopen driekwart eeuw sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Op die manier wordt de omgang met het verleden zelf

ook weer geschiedenis. Ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd. En ook vandaag de dag is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. Sterker nog: inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp van een kritische beoordeling.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel.⁶ Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldiging aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële tegemoetkoming van de nationale overheid, de zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) voor de tekortkomingen van het naoorlogse rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen ‘finaal recht’.

Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in met name Rotterdam, Den Haag en Utrecht.⁷

Opdracht en onderzoeksvragen

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de Verkaufsbücher, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken registreerde het naziregime doorverkocht Joods vastgoed. Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt onder andere het adres van het verkochte pand of panden, de ‘verkoper’ en de koper (beiden met adres). Daarnaast worden de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum, de koopprijs en meer details. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die doorverkocht waren.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten. De journalisten benaderden de ruim 200 gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkomen met een verzoek om stellingname.

Gemeentebesturen stelden toen vast dat ze geen goed beeld hadden van de rol die hun voorgangers speelden bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Dat is – voor alle duidelijkheid – geen teken van onwil of verdoezeling. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Uitgebreid onderzoek in het gemeentearchief en aanvullend werk in de archieven van de provincie en nationale overheden bleken noodzakelijk. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD in Amsterdam en lokale en regionale archieven moesten hiervoor met elkaar verbonden worden.

Veel gemeenten besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. De onderzoeksopdrachten die ze aan ons of aan andere onderzoekers voorlegden, lijken daarom sterk op elkaar. Elk onderzoek gaat in op drie vragen: over onteigening in de oorlog, rechtsherstel na de oorlog en bejegening van Joodse burgers door de gemeente tijdens en vooral na de bezetting.

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meewerkten aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Hebben gemeenten gebruikgemaakt van de ontrechting van hun Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en boetes voor gemeentebelastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Hebben ook de 43 gemeenten uit dit onderzoek naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Dit zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was beperkt, zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het landelijke beleid voor rechtsherstel na de bevrijding. Minder concreet is de derde vraag, die naar hoe gemeenten hun Joodse inwoners bejegenden. In hoeverre gaven zij zich rekenschap van hun bijzondere slachtofferschap? Op die vraag geven ambtelijke bronnen geen duidelijk antwoord. Dit antwoord vraagt van ons als historici dus meer interpretatie en weging. Wél is dit de hamvraag bij een belastbaar politiek en maatschappelijk oordeel over het handelen van de gemeente destijds.

Opdrachtgever en publiek

De opdracht van de gemeenten komt neer op een historisch accurate reconstructie van het handelen (of niet-handelen) van de betreffende gemeenten tegenover hun Joodse burgers. We voerden deze reconstructie uit met behulp van bestuurlijke archieven: van de Duitse bezetter, en van Nederlandse nationale en lokale overheden. De meeste gemeenten kozen ervoor om dit onderzoek, eventueel na een intern vooronderzoek, te laten uitvoeren door een externe partij: een universitair team of een bureau voor historisch onderzoek. Dat wil niet zeggen dat gemeente-archivarissen of lokale historici niet uitstekend in staat zouden zijn geweest om zo'n reconstructie te leveren. Om elke schijn van vooringenomenheid te voorkomen, koos men toch voor een externe partij voor dit gevoelige onderwerp.

De laatste jaren zijn er allerlei onderzoeksrapporten gepubliceerd die het handelen van de overheid op verschillende thema's onder de loep nemen – van de landelijke toeslagenaffaire tot de adoptiepraktijk of het slavernijverleden op gemeenteniveau. Zijn instanties in gebreke gebleven naar de burger toe, hebben ze (eigen) regels overtreden of inschattingfouten gemaakt en burgers

opgeofferd aan een bureaucratische logica? Ons gemeenteonderzoek naar Joodse onteigening en rechtsherstel is in meerdere opzichten anders dan deze rapporten over recent overheidsoptreden.⁸

De vragen in ons onderzoek gaan namelijk over één niveau van de Nederlandse overheid: de gemeente. De kaders die de regering in ballingschap of de ministeries voor gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog opstelden, zijn daarbij dus een uitgangspunt. Gemeenten waren hieraan gebonden. Daarbij komt dat dezelfde vragen voor de landelijke overheid al beantwoord zijn: in lijvige rapporten is eind 20^e eeuw geconstateerd dat de Nederlandse staat naar huidige inzichten ernstig is tekortgeschoten in het proces van naoorlogs rechtsherstel. Politieke excuses en compensatiebetalingen volgden. De gemeenteonderzoeken voor Amsterdam en Den Haag gaven alle aanleiding om dezelfde vragen ook op lokaal niveau te stellen.

Een bijzonderheid van dit onderzoek is ook de Duitse bezetting. Zelfs bij het slavernijverleden is de huidige Nederlandse staat zonder twijfel verantwoordelijk voor het handelen van zijn voorganger. Tijdens de bezetting ligt dat anders. In de meeste gemeenten benoemde de bezetter op een bepaald moment een NSB'er tot burgemeester. Ook wethouders en andere functionarissen werden soms vervangen. Sowieso paste de bezetter het takenpakket van de burgemeester aan. De politie kreeg bijvoorbeeld vaak rechtstreeks orders van de nazi's, en de burgemeester werd gedwongen om panden voor de Wehrmacht te vorderen.

De dominantie van de bezetter en de NSB zetten de machtsverhoudingen binnen menig gemeentehuis op hun kop. Het resultaat was het spreekwoordelijke dilemma van de 'burgemeester in oorlogstijd': koos een burgemeester voor openlijk verzet, met het risico dat hij buitenspel kwam te staan, of probeerde hij enigszins samen te werken met de Duitsers, om zijn macht en invloedsmogelijkheden te behouden?⁹ Hiermee rijst ook de vraag in hoeverre de verantwoordelijkheid voor gemeentelijk handelen of niet-handelen nog bij het gemeentebestuur lag. De gemeenten als opdrachtgevers lieten deze overweging overigens steeds buiten beschouwing bij hun oordeelsvorming.

Academische geschiedkundigen reconstrueren maatschappelijke en bestuurlijke ontwikkelingen uit het verleden, en plaatsen die in een bredere context, op basis van beschikbare historische bronnen. Dat is ons dagelijks werk. Voor deze opdracht zijn dit precies de ervaring en vaardigheden die gevraagd worden – en tegelijk ook niet.

Een historicus wil het handelen van personen en instanties in hun tijdscontext begrijpen. Maar 'begrijpen' wil niet zeggen 'rechtvaardigen', 'goedkeuren' of 'relativeren'. Het is niet mogelijk om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn. Een persoonlijk moreel oordeel is dus niet aan de orde. Bovendien zijn historici in dit geval niet meer of minder competent dan andere burgers of bestuurders. Maar ze zijn dat wél, als de vraag is om een betrouwbare reconstructie te maken van het verleden. Tegelijkertijd willen wij als onderzoekers door deze academische afstandelijkheid niet medeplichtig worden aan de 'kil-formalistische' benadering van de lokale en landelijke overheden tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog.¹⁰

Uiteindelijk is het aan onze opdrachtgevers om morele, politieke en eventueel financiële consequenties te verbinden aan de conclusies van de onderzoeksrapporten. Vanuit onze wetenschappelijke onafhankelijkheid en integriteit verwachten wij hooguit dat de rapporten op een redelijke termijn openbaar worden gemaakt.

Vervolgonderzoek en publiek herinneren

Deze synthese leidt onvermijdelijk tot de vraag of het onderzoek naar Jodenvervolging of naar onteigeningen hiermee afgesloten is. Het antwoord is ja én nee. Nee, omdat historisch onderzoek nooit af is. Velen zullen al bij de Maror-rapporten gedacht hebben dat daarmee het onderzoek voltooid was. Niets bleek minder waar.

Ook in dit gemeenteonderzoek zijn allerlei archieven en vormen van ontrecting expliciet buiten beschouwing gelaten. Denk bijvoorbeeld aan de toe-eigening van huurwoningen, de roof van woninginboedels door Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, rechtsherstel via het Grootboek voor de Wederopbouw, de notarissen en makelaars en veel meer. Meer onderzoek zal altijd meer historische feitenkennis en inzicht opleveren.

Tegelijkertijd: ja, met ruim 60 rapporten voor ongeveer 130 gemeenten is ons beeld van de vastgoedonteigeningen en bijbehorend rechtsherstel wel afgerond. De grote relevante vragen zijn wetenschappelijk beantwoord. Verschillende onderzoekers – met net weer andere methodieken en voorkeuren – komen grotendeels tot dezelfde conclusies. Daarmee is niet aan elke gedeporteerde Joodse familie recht gedaan of elke rooftransactie aan het daglicht gebracht. Maar de historische patronen zijn bekend en we verwachten geen grote verrassingen meer.

Dat wil niet zeggen dat verder onderzoek nutteloos is. Voor nabestaanden en de publieke herinnering is het juist van groot belang om elk slachtoffer een gezicht en een verhaal te geven, door bijvoorbeeld struikelstenen met de namen van Joodse families te plaatsen in de straten van Nederlandse dorpen en steden. Maar wetenschappelijk gezien bieden de resultaten die er nu liggen, voldoende antwoord op de gestelde vragen.

Academisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging richt zich tegenwoordig steeds meer op het lokale niveau en op grote administratieve datasets. Denk bijvoorbeeld aan het Centraal Archief Bijzonder Rechtspleging (CABR), de archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI), Raad voor het Rechtsherstel en het Grootboek voor de Wederopbouw. De nieuwe inzichten die daaruit volgen, zijn van een andere aard dan de hier gestelde vragen naar óf individuele en lokale lotgevallen, óf vraagstukken van goed en fout.

Op welke manier kunnen we de resultaten uit dit onderzoek publiek maken, zodat ze bijdragen aan de herinnering en lessen van de Jodenvervolging? Van die belangrijke functie waren we ons steeds bewust. Daarom hebben we ons best gedaan om de rapporten bondig te houden en goed leesbaar te schrijven. Bij de tientallen presentaties die we in de verschillende gemeenten hielden over het lopende onderzoek en de resultaten, varieerde de opkomst. Maar telkens weer bleek de belangstelling breder dan alleen nabestaanden of lokale geschiedkundigen. Bij de presentaties zaten allerlei betrokkenen in de zaal: van geïnteresseerde stadgenoten tot journalisten of burgers die ontdekt hadden dat ze zelf in een ooit onteigend pand woonden.

Tijdens de presentaties merkten we dat het thema Jodenvervolging niet in alle gemeenten even sterk leeft. Tegelijkertijd hebben we van alle betrokken burgemeesters oprechte belangstelling ervaren voor deze zwarte bladzijde in hun lokale geschiedenis. Ook merkten we een open houding naar de resultaten van het onderzoek – wat onze conclusies ook waren.

Een paar gemeenten besloten na hun politieke weging van de resultaten tot een financieel gebaar naar de Joodse gemeenschap, of een nadrukkelijke belofte om de Holocaust te herdenken en te betrekken bij de politieke vorming van jongeren. Maar de aanwezigheid van gemeente-

raadsleden bij de presentatie, en de erkenning die sprak uit de redevoering van de burgemeester bij die gelegenheid, was minstens zo belangrijk. Zonder andere gemeenten tekort te doen: de goedbezochte bijeenkomsten in de synagogen van Nijmegen en Zutphen blijven ons als onderzoekers het meest bij, net als de bijzondere tentoonstelling in Ommen, de indringende boodschap van de burgemeester van Apeldoorn en de uitvoerige discussie met bestuurders in het Noord-Hollands Archief.

Lastiger blijft de vraag hoe we dit onteigeningsverhaal als deel van de Jodenvervolging duurzaam bekend kunnen maken. Het is niet erg geschikt voor een zelfstandige expositie of een documentaire: afgezien van getuigenissen van nabestaanden is het beeld- en geluidsmateriaal mager, wat het een ondankbaar onderwerp maakt voor een visuele presentatie. We hebben alleen zwartwitfoto's van straten, portretfoto's en ingewikkelde archiefstukken of leggerartikelen uit het kadaster. Zelfs als je het verhaal van ontrechting en rechtsherstel zou toespitsen op één familie of pand, vereist dat veel voorkennis en toelichting. Wel is er nu dankzij het archiefwerk rijk materiaal beschikbaar in alle rapporten. Die materialen kunnen bijdragen aan een (online) expositie of lesbrieven over de nazibezetting en Jodenvervolging.

Lessen uit het verleden

Wat heeft ons team het meest geraakt en verrast, tijdens de vele uren archiefwerk en in de duizenden historische documenten die we onder ogen kregen? Een eerste gedeelde verwondering is de schijnbare onverstoorbaarheid waarmee het Nederlandse bestuur en de ambtenarij, zeker buiten de Randstad, in mei 1940 bleven functioneren alsof er geen nazi-bezettingsregime was. Na de bevrijding was dat minder het geval, maar ook toen ging men verbazingwekkend snel over tot de orde van de dag en keerden de bekende instituties en procedures terug.

Deze continuïteit van rechtsregels en bestuurlijke instituties, daar waren we het snel over eens, krijgt een hele andere betekenis in een onrechtregime. Zo'n regime verhuult zijn mensonterende maatregelen in procedures en regels. Gemeenten werkten hieraan mee: deels onder directe dwang van de bezettingsmacht, en deels ook vanuit de aanname dat dit nu eenmaal de nieuwe werkelijkheid was, de nieuwe politieke regels die uitgevoerd moesten worden.

Natuurlijk waren er ook lokale bestuurders die de ideologische overtuigingen van de bezetter deelden, of minstens hun hang naar een meer autoritaire heerschappij herkenden. Deze collaboratie omvatte politieagenten die huizen leeghaalden, wethouders die handelden in Joods vastgoed en burgemeesters die registratielijsten aftekenden. Alles is zwart-op-wit terug te vinden in de archieven.

De onverschilligheid die bestuur en publiek toonden tegenover het bijzondere Joodse slachtofferschap, zowel tijdens de bezetting als na de bevrijding, vinden we nu onthutsend. In ons beeld van de Tweede Wereldoorlog heeft de Jodenvervolging de centrale plaats gekregen die het verdient. De veelgehoorde conclusie van een 'kil-formalistisch' overheidshandelen is over de hele linie zeker juist.

Toch schuilt in deze conclusie ook een manco, gekleurd door het type bronnen dat dit verhaal vertelt. De belangrijkste gebruikte bronnen van deze gemeenteonderzoeken zijn kadasterleggers, notulen van gemeenteraad en college van B en W of NBI-dossiers. Zulke seriële administratieve bronnen zijn per definitie formeel. Maar de harde waarheid is dat de onverschilligheid en prioritering van formele regels niet beperkt bleef tot de tijd van bezetting en dwang. Ook na de

bevrijding hielden gemeentebesturen en ambtenaren krampachtig vast aan hun regelwerk, zonder zich de vraag te stellen of dat gezien de omstandigheden te verantwoorden was.

Bij de publieke besprekingen van onze onderzoeksresultaten hoorden we vaak de associatie met recente voorbeelden van het tekortschieten van de overheid naar de burger, zoals de toeslagenaffaire. Terecht wezen aanwezigen erop dat elke empathie en 'de menselijke maat' ontbraken in hoe bestuurders en ambtenaren na de bevrijding omgingen met Joodse slachtoffers. De geraadpleegde bronnen voor deze historische casus getuigen inderdaad van weinig inlevingsvermogen en grote starheid in de handhaving van de regels.

Aan de andere kant was het een landelijke politieke keuze om geen groep te willen benadelen of bevoordelen in het rechtsherstel. Bovendien wilde de nationale politiek zo snel mogelijk haar blik richten op economisch herstel en normalisering. Daarbinnen was het voor ambtenaren een uitdaging om een middenweg te vinden tussen onzorgvuldige, maar voortvarende beslissingen en de langzame maar zekere weg naar rechtsherstel.

Dit 25^e en laatste rapport – de synthese van al het voorafgaande onderzoek van ons eigen team en anderen – heeft hetzelfde formaat en dezelfde opbouw als eerdere rapporten, maar een andere insteek. De drie centrale hoofdstukken 2 (onteigening), 3 (rechtsherstel) en 4 (bejegening) beantwoorden de gestelde vragen, bespreken de bijbehorende bronnen en vergelijken de resultaten voor heel Nederland. In deze hoofdstukken verwijzen we gemakshalve in de tekst naar een rapport door alleen de naam van de gemeente te noemen. Als een gemeente van toen niet meer bestaat, hebben we de huidige gemeentenaam tussen haakjes toegevoegd. Ook verzamelrapporten als Achterhoek, Noord-Holland (zuid) en (noord) staan tussen haakjes. In een heel enkel geval gebruiken we een detail-voorbeeld dat het bijbehorende gemeenterapport niet heeft gehaald. Dan ontbreekt de naam van de gemeente als verwijzing. De bijlage (hoofdstuk 5) bevat een overzicht per provincie van alle ons bekende Nederlandse onderzoeksrapporten (stand: mei 2024). Plus een overzicht van de door ons onderzochte gemeenten (met hun voorgangers uit de jaren 1940-1945) en een register op plaatsnaam.

Terugblik – door Wim van Meurs

De afgelopen drie jaar is de Jodenvervolging zelden langer dan een dag uit mijn gedachten geweest. Onderzoeksteams vroegen om advies bij hun werk in de verschillende archieven. Gemeenten infor-meerden naar de stand van het onderzoek. Hun communicatiemedewerkers wilden een klankbord-groep samenstellen, een persbericht schrijven of een gesprek met de burgemeester organiseren. Bij al deze gelegenheden kwam ik in persoonlijk contact met Joodse nabestaanden in heel Nederland. Het noodlot van hun (groot)ouders sprak uit hun verhalen en uit de historische documenten. Een bijzondere ervaring voor een universitair historicus, zelfs voor de eigentijdse geschiedenis. Op de voorgrond van mijn werk staan toch meestal het gesprek met vakgenoten of de afstandelijke reconstructie en analyse van een verleden werkelijkheid.

Balanceren tussen de meerwaarde van een wetenschappelijke onderzoeksmethode en instelling, en de publieke en politieke betekenis van het thema van de Joodse onteigeningen en rechtsherstel nu, was een leerzame ervaring. Mijn collega's en ik voerden meer dan één pittige discussie met klankbordgroepen. Steeds opnieuw deelden we onze methodische overwegingen en woordkeuzes. Maar vaak zijn we ook op onze schreden teruggekeerd om een passage of conclusie anders te verwoorden of in te kaderen. Had een burgemeester zich meer uit durven spreken dan de meeste van zijn ambtsgenoten in de regio? Of was hij net zo goed gevangen in de bestuurlijke en publieke onverschilligheid? Beide kaders zijn juist en de verantwoordelijkheid voor de moeilijke afweging daartussen rust op de schouders van de historicus.

We schrijven het hierboven al: een goed historicus probeert het handelen van personen en instituties in een bepaalde tijdscontext te plaatsen en te begrijpen. Zeker in een verhaal als dit, vol rechtsregels en procedures, ligt het gevaar op de loer dat je wordt meegezogen in de 'kil-formalistische' bestuurlijke logica van toen. Tegelijkertijd ben ik ervan overtuigd dat een academicus zijn meerwaarde toont wanneer hij wegblijft van emotionele en morele inkleuring. Geen twijfel dat de onteigeningen 'roof' waren – maar voor een goed begrip van het onrecht moeten ook de juridische en bestuurlijke kaders belicht worden.

In dit ingewikkelde verhaal van grijs onrecht en vol instituties, procedures en regelgeving, bijt de journalistieke berichtgeving zich vast in voorbeelden die tot de verbeelding spreken: een Joodse begraafplaats in Kampen, het herenhuis Kamplaan 8 in Groningen of het Joodse rusthuis Raadhuislaan 4 in Wassenaar. De keerzijde daarvan is dat elke historisch gefundeerde nuancering en elk vraagteken de indruk van twijfel aan schuld en slachtofferschap kunnen wekken.

Overheden van nu worden er vaak van verdacht dat ze de waarheid willen verdoezelen, of zich aan een pijnlijk hoofdstuk uit de geschiedenis willen onttrekken. Soms is die verdenking terecht, maar vaak ook niet. Talrijke burgemeesters die ik sprak, hebben de onverschilligheid en tunnelvisie van hun verre ambtsvoorganger echt als waarschuwing ter harte genomen. Juist daar werd de menselijke maat bij de overheid zichtbaar.

Ook als onderzoekers in opdracht moesten mijn collega's en ik ons in de media vaak rechtvaardigen. Vrijwel alle gemeenten kozen ervoor om het onderzoek te laten uitvoeren door een onafhankelijke

externe partij. Toch was het feit dat men de onderzoekers betaalde regelmatig grond voor wantrouwen. Tijdens publiekspresentaties of gesprekken met de klankbordgroep was er gelukkig ruimte om uit te leggen hoe wij hier als universitair historici in staan: de opdrachtgever betaalt voor de inspanning om zijn vragen beantwoord te krijgen, maar niet voor bepaalde antwoorden. En nee, als het gaat om de politieke gevolgtrekkingen uit zijn reconstructie, heeft een historicus niet meer recht van spreken dan wie ook.

In de media kregen zelfs goedgeïnformeerde krantenlezers jammer genoeg nauwelijks een blik achter de schermen van dit complexe archiefonderzoek. Dat had duidelijk kunnen maken hoe we tot onze antwoorden kwamen – en waarom op sommige vragen geen antwoord meer mogelijk is vanuit historische bronnen, hoe graag we dat ook zouden willen.

In een Gelderse gemeente liet ik eens met archiefstukken in de hand een Joodse nabestaande zien dat het huis van zijn familie onteigend was. Maar, anders dan hij dacht, was het huis niet verkocht, alleen in beheer genomen (en waarschijnlijk verhuurd). Bittere verwijten waren het resultaat en het gesprek strandde. In een kranteninterview een paar dagen later bleef de nabestaande bij het familieverhaal over het geroofde én verkochte ouderlijk huis. Ik realiseerde me dat deze waarheid, die geen historisch feit is, voor hem staat voor het lot van zijn familie – en van vele duizenden Joden in Nederland en miljoenen in heel Europa. Daarmee heeft deze nabestaande zonder twijfel het gelijk aan zijn zijde.

Noten

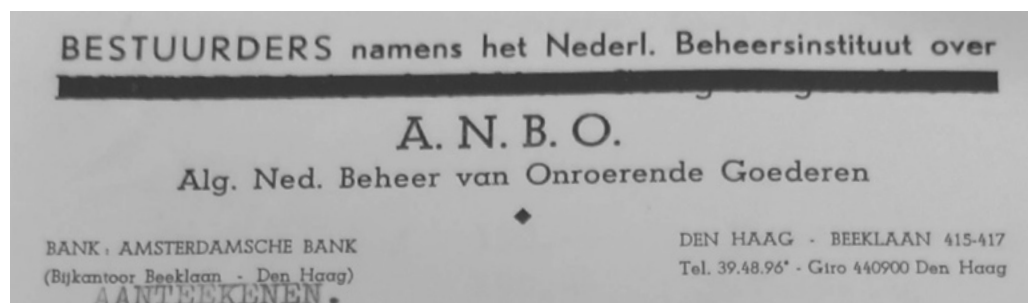
- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999).
- ² Hinke Piersma, *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam: Boom, 2010).
- ³ Voor het overzicht van Pointer, zie: pointer.kro-ncrv.nl/onderzoeken/de-vastgoedboeken.
- ⁴ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom, 2013); Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel, *‘Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955’* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021).
- ⁵ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *‘De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)’* (Amsterdam: NIOD, 2014); Robin te Slaa, *‘Daar dit een immorele aanslag is’: de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, *‘Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955’* (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁶ Johan van Gelder, *Maror: de dubbele roof op de Joodse tegoeden* (Groningen: Groenste Media, 2013); ‘Eindrapport van de Begeleidingscommissie onderzoek financiële tegoeden WO-II in Nederland’ (Leiden, 1999); ‘Archieven, tastbare goederen, claims. Tweede rapport van de Commissie van Onderzoek Liro-archieven 9 december 1998’ (Den Haag: Ministerie van Financiën, 1998).
- ⁷ Zie voetnoot 5 en Maili Blauw, *‘Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht’* (Utrecht, 2020).
- ⁸ ‘Ongekend onrecht. Verslag – Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvang-toeslag’ (Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2020); Rose Mary Allen e.a., red., *Staat en slavernij: het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & van Genneep, 2023); Henk den Heijer, *‘Het slavernijverleden van Zeeland. Rapport in opdracht van de provincie Zeeland’* (Middelburg, 2023).
- ⁹ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006).
- ¹⁰ Barbara Henkes, *‘De historicus als implicated subject: Het aandeel van historici bij het vorm- en betekenisgeven aan een gewelddadig verleden’*, BMGN – Low Countries Historical Review 137, nr. 2 (2022): 68-83; Michael Rothberg, *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford Calif.: Stanford University Press, 2020).

2. Onteigening

Tijdens de Duitse bezetting vielen Joodse burgers ten prooi aan systematische onteigening en ontrecting. De registratie van boedels, eigendomswoningen en bedrijven was daar onderdeel van. Vanaf oktober 1940 raakten Joodse Nederlanders hun bedrijven kwijt; de bezetter stelde een bewindvoerder aan, die de bedrijven ophief of verkocht. Verordening 102/1941 bepaalde in mei 1941 dat Joodse eigenaren van landbouwgrond hun bezittingen moesten laten registreren en vóór 1 september 1941 moesten verkopen aan een niet-Joodse eigenaar.

De tegoeden die in beslag genomen waren, de opbrengsten van de gedwongen verkopen en uiteindelijk al het geld van Joodse burgers werd ondergebracht bij rooibanken als Lippmann, Rosenthal & Co (Liro) en de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Het geld kwam terecht op rekeningen waar de Joodse eigenaren niet meer over konden beschikken. En uiteindelijk, toen de meeste beroofde Joodse burgers gedeporteerd werden, op een anonieme verzamelrekening.

Volgens hetzelfde patroon van registratie en onteigening nam de bezetter het vastgoedbezit af. Joodse burgers moesten per Verordening 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekten hypotheken laten registreren voor de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Voor dat vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), Nobiscum en Everout. Sommige Joodse huiseigenaren werden gedwongen om te verhuizen, op het moment dat hun woonhuis in beheer werd genomen. Anderen mochten er blijven wonen, maar moesten huur betalen voor wat formeel nog hun eigen bezit was.

Afb. A: Briefhoofd NBI – ANBO

ANBO ofwel het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen was een organisatie die zich tijdens de bezetting bezighield met het beheer en de verkoop van geroofd vastgoed van Joden. Het was een werkgemeenschap van makelaars, veelal NSB'ers, die eind 1941 werd opgericht. De ANBO verwierf een sleutelpositie en voerde een groot deel van het beheer voor de NGV uit op commerciële basis. De afbeelding toont de geïmproviseerde briefkop van de NBI-afdeling die na de bevrijding de door de ANBO beheerde bezittingen in beheer nam.

In het onderzoek voor de verschillende gemeenten over wat we gemakshalve 'onteigening' noemden, keerden zes vragen steeds terug:

1. Hoe organiseerde en 'legaliseerde' de Duitse bezetter het proces van onteigening?
2. Hoe betrouwbaar zijn de Verkaufsbücher als informatiebron over de onteigening van Joods vastgoed? En hoeveel panden zijn in totaal door de bezetter in beheer genomen dan wel doorverkocht?

3. Wie waren de kopers van Joods vastgoed?
4. Welke rol speelde de gemeente als koper van Joods vastgoed?
5. Welke anderen profiteerden beroepshalve van de onteigeningen, bijvoorbeeld als makelaar, notaris of beheerder?
6. Hoe verhiel de gedwongen verkoop van landbouwgrond zich tot de onteigening van vastgoed?

Een aantal aanpalende vragen over de rol van burgemeester, gemeente, politie en gemeentediensten bij de uitvoering van de inbeheername en deportatie van Joodse burgers komt aan de orde in het vierde hoofdstuk, onder de noemer 'bejegening'.

Inbeheername, vordering en onteigening

Het nazi-bezettingsregime hanteerde racistische definities van het Joods-zijn en bestempelde mensen ook als 'half- of kwart-Joods', afhankelijk van hun aantal Joodse grootouders. Van Joodse burgers werd het vastgoedbezit afgenomen. Bij gemengde huwelijken en bij vitale beroepen maakte men soms uitzonderingen.

Enkele Joodse burgers wisten de verplichte registratie en inbeheername eind 1941 voor te zijn, door hun wooneigendom te verkopen aan niet-Joodse bekenden, burens of familieleden. In zeldzame gevallen lukte dat zelfs nog na de inbeheername. We kwamen een frappant voorbeeld tegen: de Joodse eigenaar van een pand in Nieuwer-Amstel deed dit bezit in 1943 kosteloos over aan zijn half-Joodse minderjarige kinderen. Een geslaagde poging om het pand uit handen van de bezetter te houden: de koop is zelfs in de Verkaufsbücher geregistreerd [Noord-Holland (zuid)].

Over het algemeen mogen we ervan uitgaan dat de bezetter een groot deel van de 'Jodenpanden' wist te identificeren en in beheer nam, zowel in 'onze' onderzochte gemeenten als in de rest van Nederland. Maar zoals we zullen zien, slaagde de bezetter er bij lange na niet altijd in om alle beheerde panden ook te verkopen. En de betrouwbaarheid van de registratie in de Verkaufsbücher is een kwestie op zich.

In eerste instantie nam de bezetter Joodse wooneigendommen en winkels alleen 'in beheer'. Dit had zeker te maken met het toen nog geldende streven om de Nederlandse bevolking te winnen voor het nationaalsocialisme. Doel was vooral om Joodse burgers uit het economische leven te verwijderen. 'Beheer' betekende dat men een aantekening in het kadaster maakte, zodat de Joodse eigenaar zijn pand niet meer kon verkopen of verhuren. Die bevoegdheden gingen over op de

Afb. B: Krantenartikel over inbeheername

Een verordening van de Rijkscommissaris bepaalde in augustus 1941 dat Joodse burgers na hun landbouwgrond ook ander grondbezit moesten laten registreren. Deze maatregelen werden zo bekendgemaakt in de landelijke en regionale pers.¹

beheerder. Maar zoals het kadaster laat zien, bleef de Joodse burger formeel eigenaar van het pand. Aan het begin kreeg de ontrechte zelfs nog een kleine vergoeding om te voorzien in de kosten die hieruit volgden. Soms mochten Joodse eigenaren als huurders in hun eigen bezit blijven wonen, maar net zo vaak werd het pand al verkocht voordat zij gedeporteerd waren.

De beheerder kreeg uitdrukkelijk de opdracht om het vastgoed te verkopen – of te verhuren, als verkoop niet mogelijk bleek. Dit strookt natuurlijk niet met het rechtstatelijke concept van een beheerder die zorgt voor het eigendom van een ander, bijvoorbeeld wanneer diegene wilsonbekwaam is. Het belang van de eigenaar zou voorop moeten staan. Strikt genomen werd een woning of bedrijfsruimte pas ‘onteigend’, op het moment dat zo’n pand verkocht werd. De opbrengst ging dan naar de Duitse rooibanken en het pand werd in het kadaster overgeschreven op naam van de nieuwe eigenaar.

De registratie, onteigening en roof van Joodse burgers verliepen volgens regels die de nazibezetter had opgesteld. Daar had een gemeentebestuur geen zeggenschap over. Wel waren gemeentebesturen en politieagenten direct betrokken bij de uitvoering en administratie van met name de inboedels. In sommige gemeenten zien we dat nazigezinde ambtenaren en agenten daar ijveriger in waren dan anderen. Bewoners moesten bij hun deportatie de sleutels van hun huizen inleveren, zodat die kort daarna op last van het Duitse gezag leeggehaald konden worden. Als de huizen leeg waren, werden de huurwoningen opnieuw verhuurd en de koopwoningen verkocht.

In de actuele publieke discussie over Joodse onteigeningen is er regelmatig spraakverwarring tussen de woorden ‘onteigening’ en ‘vordering’. Ook is er een verschil tussen ‘onteigening’ als vorm van ontrechting door een bezettingsregime, en ‘onteigening’ zoals elke rechtstaat die kent – als crisismaatregel of maatregel in het algemeen belang.

Bij de Joodse onteigeningen gaat het, anders dan bij vordering, om het op raciale gronden in beheer nemen van wooneigendommen van iedereen die volgens de naziregels Joods of half-Joods was. Daarnaast vorderde (vooral) de Duitse Wehrmacht panden: soms voor inkwartiering, soms voor opslag. Het cruciale verschil met de Joodse onteigeningen is dat de actie hier niet op de eigenaar gericht was, maar op het pand, op basis van de grootte of locatie. Het is dus toeval dat ook een aantal Joodse panden gevorderd (en later onteigend) werden.

Tegelijkertijd is deze regel ook niet helemaal waar. In Deventer leverde de burgemeester – geen NSB’er, maar wel uitermate volgzzaam – lijsten aan de Wehrmacht waarop huizen stonden waarin Joden woonden, die gevorderd zouden kunnen worden voor inkwartiering van militairen. Hier waren Joden dus wél het mikpunt van vordering. In Diemen kwamen we het omgekeerde tegen: een oorlogskoper had een Joods pand verworven van de NGV. Maar een jaar later vorderde de Wehrmacht zijn nieuwe bezit.

Vordering lijkt in die zin het meest op inbeheername: de Wehrmacht maakte gebruik van het recht van de burgemeester om in noodsituaties woonruimte te vorderen. Ze betaalde vervolgens via de gemeente een compensatie aan de eigenaar, die wel eigenaar bleef maar niet in zijn huis mocht blijven wonen. Zodra de fase voorbij was waarin de bezetter probeerde de harten van de Nederlandse bevolking te winnen, werd de geldkraan voor vergoedingen dichtgedraaid. Soms gebeurde dat al eerder: als de Wehrmacht merkte dat zij indirect aan een Joodse eigenaar betaalde, stopte de betaling van deze kleine vergoedingen.

Een voorbeeld van deze verwarring bleek in het onderzoek naar het Apeldoornsche Bosch, een groot Joods psychiatrisch ziekenhuis. In 1943 werden van daaruit meer dan 1.300 patiënten en

personeelsleden gedeporteerd. Toen we onderzoek deden voor gemeente Apeldoorn, waren veel betrokkenen ervan overtuigd dat de talrijke panden van het ziekenhuis onteigend waren als Joods eigendom. Maar dat bleek niet het geval: ze waren gevorderd door de Wehrmacht en onder andere gebruikt als kazerne, na de oorlog ook door de Canadezen.

Vordering en onteigening kwamen dicht bij elkaar als de Wehrmacht om militair-strategische redenen besloot huizen, hele straten of wijken te slopen, bijvoorbeeld om een vrij schootsveld te hebben. De Joodse en niet-Joodse gedupeerden vielen dan onder de oorlogsschaderegeling van het Grootboek voor de Wederopbouw (zie hoofdstuk 3). Voor de Atlantikwall aan de Noordzeekust werden op deze manier veel woonhuizen gesloopt in bijvoorbeeld Zandvoort, Velsen, Bloemendaal [Noord-Holland (zuid)] en Den Helder. Niet ver daarvandaan werd in Amstelveen een vrij schootsveld gemaakt en stelde de bezetter luchtafweergeschut op voor Schiphol. Gemeente Amstelveen werd daarom doelwit van geallieerde luchtaanvallen, waardoor nog meer woonbebouwing verloren ging.

De onteigeningen van Joodse burgers, zoals de nazibezetter ze in praktijk bracht, waren overduidelijk een vorm van onrecht – ondanks de regels en instanties die men ervoor optuigde of misbruikte. Maar onteigening is in elke rechtstaat een bevoegdheid van de overheid. Bijvoorbeeld om ruimte te maken voor infrastructuur, of woningbouw, en om in crisissituaties nationale verdediging mogelijk te maken, of om na een bombardement de wederopbouw te organiseren.

Vanaf de bombardementen op Rotterdam en Middelburg in mei 1940 riepen de Nederlandse autoriteiten, met goedkeuring van de bezetter, een regeling voor de wederopbouw in het leven. De eerste stap hierin was onteigening van de verwoeste woningen en percelen. Over de schadeloosstelling en het Grootboek meer in het volgende hoofdstuk.

In de rapporten waar al deze voorbeelden aan de orde komen, spreken we ter verduidelijking over ‘Duitse’ en ‘Nederlandse’ onteigeningen. Helemaal juist is dat niet: ook de Duitse onteigeningen maakten gebruik van bestaande Nederlandse wetgeving. De Nederlandse onteigeningen waren gebaseerd op de netgenoemde nieuwe regeling van 1940. De Nederlandse overheid zette die regeling na de bevrijding vrijwel onveranderd voort. De noodzaak voor deze onteigeningen ontstond door oorlogsgeweld en Duitse verdedigingsmaatregelen. Dat betekent dat er, naast de onteigening en vordering van vastgoed door de bezetter, ook panden en percelen overgingen naar de overheid vanwege deze ‘Nederlandse’ crisisregeling.

Verkoop van Joods vastgoed en de Verkaufsbücher

Over hoeveel onteigend Joods vastgoed hebben we het precies? Per gemeente kennen we drie kerngetallen met enige nauwkeurigheid: het aantal Joodse inwoners kort voor de deportaties, het aantal unieke Joodse woonadressen en het aantal transacties en panden in de Verkaufsbücher. Maar de verhouding tussen deze cijfers biedt weinig houvast. Joodse burgers konden panden bezitten waar ze niet in woonden, of ze bezaten huizen in een andere gemeente. En niet iedereen was huiseigenaar: mensen huurden, verhuisden al dan niet gedwongen, of woonden als vluchteling of evacué in bij anderen.

De NGV registreerde elke transactie in de Verkaufsbücher. De meeste transacties betroffen één pand, maar soms ging het om een hele rij huizen of aanpalende percelen. De Verkaufsbücher

bestaan uit 18 delen, waarvan het eerste deel verdwenen is. In de boeken staan in totaal ongeveer 7.500 transacties met zo'n 10.000 panden van Joodse eigenaren. Soms bleek een Joods pand onverkoopbaar, bijvoorbeeld vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade. Dan is het niet in deze boeken opgenomen.

Per gemeente zijn er grote verschillen in de verhouding tussen in beheer genomen en doorverkochte panden. We hebben helaas geen historische overzichten van in beheer genomen Joodse panden. In sommige gemeenten, zoals Nijmegen, ontdekten lokale onderzoekers na jaren speurwerk ineens onbekende Joodse panden in archiefdocumenten. Er is geen gouden weg om hier een definitief aantal vast te stellen. De beste, maar arbeidsintensieve manier is om voor alle verzamelde unieke Joodse adressen het leggerartikel in het kadaster op te sporen, om zo uitsluitend te krijgen. En zelfs die aanpak heeft zijn beperkingen, waarover later meer.

Bij de verhouding tussen het aantal Joodse inwoners en het aantal doorverkochte panden horen vanzelfsprekend nog meer vraagtekens. In gemeenten waar veel Joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland kort voor de oorlog onderdak hadden gevonden, is de kans groot dat er minder Joods vastgoedeigendom was. Het sociaaleconomische profiel van de gemeente, en van haar Joodse inwoners, zal in deze verhouding ook een rol gespeeld hebben. Voor gemeente Amstelveen hebben we dit bij wijze van uitzondering systematisch onderzocht. Over de resultaten daarvan verderop in dit hoofdstuk meer.

De eerste stap in onze gemeenteonderzoeken was om erachter te komen hoeveel Joodse panden een gemeente telde, en om welke panden en eigenaren het ging. Dat bleek moeilijker dan gedacht, want de drie belangrijkste bronnen om deze vragen te beantwoorden hebben allemaal hun tekortkomingen.

In de Verkaufsbücher staan alleen de panden die de NGV doorverkocht. En dus niet de panden die alleen in beheer genomen, maar nooit verkocht en dus ook niet onteigend zijn. Daarmee hebben we al een derde tot de helft van de panden niet in beeld. Bovendien ontbreekt, zoals gezegd, deel 1 van de 18 Verkaufsbücher. De verkooptransacties in deze boeken staan in chronologische volgorde. In deel 2 zien we een oververtegenwoordiging van panden in Noord-Hollandse gemeenten. Dat, plus de volgnummers, doet vermoeden dat zeker voor die provincie veel verkochte panden ontbreken. De deportaties – en daarmee de verkoop – begonnen in die provincie ook eerder dan elders.

Bovendien laat het onderzoek voor verschillende gemeenten zien dat de Verkaufsbücher wel een indruk van 'Gründlichkeit' maken, maar dat ze uiteindelijk minder betrouwbaar zijn dan gedacht. Net als andere onderzoekers ontdekten wij panden die wel verkocht zijn, maar niet in de Verkaufsbücher staan. Omgekeerd staan er ook panden wél in de boeken die volgens het kadaster niet verkocht zijn. Het ontbreken van gegevens in de kolommen van de Verkaufsbücher – zoals verkoopprijs, notaris, aanbetsaling, overschrijvingsdatum of omzetbelasting – is daarvoor vaak een aanwijzing. Niet verrassend werd deze onbetrouwbaarheid groter in het laatste jaar van de bezetting.

Den Helder is een berucht voorbeeld: door de Duitse onteigeningen voor de Atlantikwall, de verwoesting en 'Nederlandse' onteigening van hele straten in de stad, gecombineerd met de vordering van panden voor de Wehrmacht en ten slotte de herverkaveling voor de wederopbouw, blijken gegevens in de Verkaufsbücher vaker niet dan wel te kloppen.

Minder belangrijk, maar wel een factor om rekening mee te houden, is dat de handgeschreven Verkaufsbücher gedigitaliseerd zijn. Daarbij zijn fouten niet te vermijden. Zo hebben wij ons in Ommen lang het hoofd gebroken over een pand in een straat die uiteindelijk in Emmen bleek te liggen.

Veel meer onteigeningsonderzoekers hebben hoofdpijn gekregen van gemeente Zwollerkerspel. Deze gemeente bestond uit een aantal dorpen rondom Zwolle. Ze werd in 1967 opgeheven, en de meeste van de 15.000 inwoners werden toen bij Zwolle gevoegd. Hoe kan het dan dat er meer dan 2.000 oorlogskopers in Zwollerkerspel woonden en in heel Nederland Joods vastgoed opkochten? Wilde complottheorieën deden de ronde onder de onderzoeksteams. Navraag bij het Nationaal Archief leerde echter dat het slechts om een digitaliseringsfout ging met de naam van de laatste gemeente in de alfabetische lijst. Vrijwel geen oorlogskoper woonde écht in Zwollerkerspel.

De tweede belangrijke bron om het aantal panden te traceren is het kadaster. Deze bron is wel volledig betrouwbaar, maar levert problemen op bij de toegang en zoekfunctie. Er is een digitale toegang tot het kadaster, maar die werkt alleen op perceelnummer. Zelfs bij een bekend adres is het niet altijd makkelijk om dit nummer te vinden. Wel vonden we via deze weg soms andere panden van dezelfde Joodse eigenaar. Een leggerartikel verwees immers naar al het bezit van een persoon.

Het kadaster is volledig betrouwbaar, omdat verkoop en bezitsoverdracht pas rechtsgeldig zijn op het moment dat ze in het kadaster zijn geregistreerd. In sommige gemeenten liet de NGV met een stempel of handgeschreven notitie op het leggerartikel vastleggen dat het pand in beheer genomen was en dat de Joodse eigenaar het niet meer mocht verkopen.

Om de vele niet-verkochte Joodse panden te vinden, hadden we in het kadaster álle woonadressen na moeten trekken. Dat hebben we slechts bij uitzondering gedaan. Die adressen staan op de registratielijsten die gemeenten in 1941-1942 voor de bezetter op moesten stellen, en in de kaart-systemen per gemeente van de Raad voor het Rechtsherstel. En de belangrijkste bron voor woonadressen is de website van het Joods Monument, waarop van ongeveer 100.000 Joodse slachtoffers hun laatst bekende adres staat. Al met al zou deze zoektocht zeer arbeidsintensief zijn geweest. Bovendien gaat het in veel gevallen natuurlijk om huurwoningen en niet om woon-eigendom. Omgekeerd was het in de jaren veertig gebruikelijker dan nu om zelf in een huurhuis te wonen, en tegelijkertijd een of meerdere huizen in eigendom te hebben die aan derden verhuurd werden. Ook deze panden zouden zo buiten beeld zijn gebleven – ze hadden immers wel een Joodse eigenaar, maar geen Joodse bewoner. Kortom, zelfs met heel veel meer werk, maar een beperkt resultaat en geen volledigheid.

De verhouding tussen huurhuizen en wooneigendom onder Joodse inwoners verschilt sterk per gemeente. Dat is deels te verklaren door de Joodse vluchtelingen die sinds Hitlers machtsovername in 1933 naar Nederland waren gekomen. In een gemeente als Zandvoort, Nijmegen of Utrecht groeide de Joodse bevolking hierdoor flink in de jaren dertig, maar waarschijnlijk hadden deze burgers niet zoveel woonbezit als mensen die al langer in de gemeente woonden.

Omgekeerd kende Zutphen vooral een oudere, gevestigde Joodse bevolking en veel woon-eigendom. In de grensstreek en in een paar andere gemeenten was het aandeel vluchtelingen in de Joodse gemeenschap duidelijk groter. Tegelijkertijd hadden welvarende inwoners van Amsterdam – waaronder ook Joodse burgers – in een aantal kustgemeenten zoals Zandvoort een zomerhuis aan zee, zonder dat zij stonden ingeschreven bij die gemeente. De omvang van de Joodse bevolking is dus geen goede aanwijzing voor het aantal panden in Joods eigendom.

Ook de verhouding tussen het aantal panden dat de bezetter daadwerkelijk had verkocht, en het totaal aantal in beheer genomen panden, blijkt van allerlei zaken af te hangen. Zelfs als we gemeenten met maar een paar Joodse inwoners en panden buiten beschouwing laten, ontstaat

geen duidelijk beeld. Zo werden in Oss, Delft en Raalte minder dan de helft van de onteigende panden verkocht, terwijl in Aalten en Heemstede bijna alle panden verkocht werden.

Het is denkbaar dat de sociale druk in kleine gemeenten groter was om niet het woonbezit van die ene Joodse dorpsgenoot te kopen, terwijl die druk lager was in de meer anonieme context van (middel)grote steden. Soms werden zelfs advertenties geplaatst waarin men Joodse panden te koop aanbood. Dat was veel anoniemer, maar de meeste Nederlanders brandden hier hun vingers liever niet aan. Ook de veelvoorkomende constructie van een tussenhandelaar – die het gekochte pand binnen een paar dagen met winst doorverkocht – wijst op een maatschappelijk taboe.

In Doesburg vonden we bijvoorbeeld zo'n 'doorverkooptransactie' met dikke winst voor de makelaar. Drie panden van een Joodse koopman werden eind 1943 door de bezetter verkocht voor 7.500 gulden. De koper deed ze een maand later voor 500 gulden méér weer van de hand. Ook die volgende koper wachtte maar twee dagen voordat hij doorverkocht, opnieuw met 500 gulden winst. In Alkmaar kocht één handelaar zeven panden, om ze allemaal met winst door te verkopen.

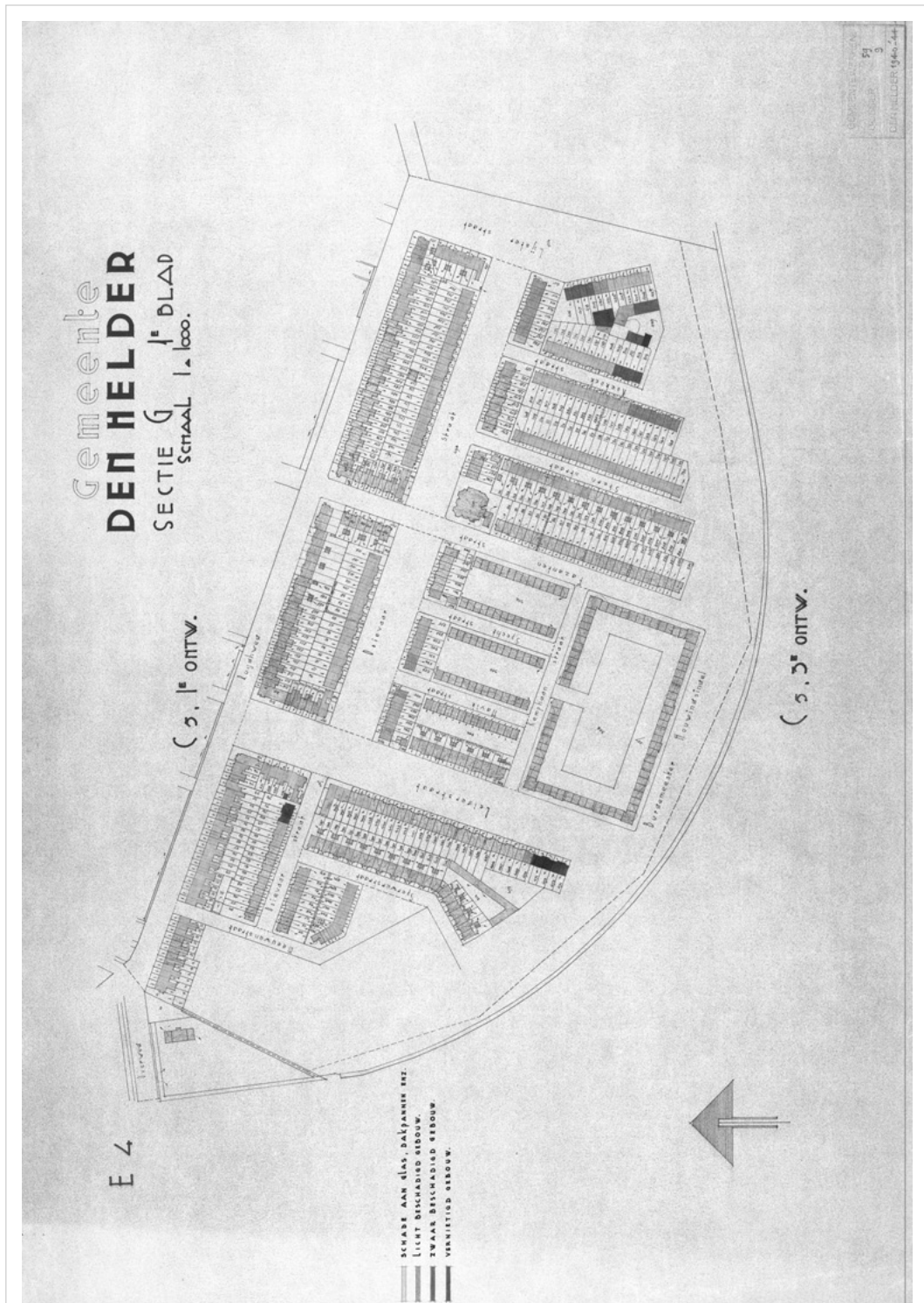
Minder panden werden verkocht in gemeenten waar de bezetter hele straten of wijken had gevorderd om verdedigingswerken te bouwen, of waar veel bebouwing vernietigd was door oorlogsgeweld en bombardementen. Niemand wilde immers een huis kopen in de Sperrzone langs de kust, waar hele straten uiteindelijk gesloopt werden voor de bouw van de Atlantikwall. Dit verklaart de lage verkooppercentages in Den Helder en Zandvoort. Ook in de Randstedelijke gemeenten van Noord- en Zuid-Holland, waar de gedwongen verhuizingen en deportaties eerder begonnen, zijn de verkooppercentages toch vergelijkbaar met het achterland.

Bij de vraag of het de NGV lukte om het geroofde woonbezit te verkopen, speelden allerlei andere zaken een rol, niet alleen woningnood en sociale druk. In Deventer werd een flink aantal panden binnen een paar maanden tot een jaar verkocht. Aan de andere kant van het land, in bijvoorbeeld Alkmaar, verliep het proces ook vlot. Eigenlijk is het ontbreken van herkenbare patronen in de verkoop ook niet verrassend: de panden varieerden van krotten die voor een paar honderd gulden verkocht werden, tot herenhuizen aan de meest voorname straten van de stad en villa's met een waarde van destijds 20.000 gulden of meer.³ In Zuid-Nederland werden gemeenten vaak al bevrijd voordat alle oorlogskopen waren afgerond, en zo zijn nog meer redenen te bedenken.

Twee gemeenten springen eruit wat betreft het aantal Joodse percelen en het aantal transacties: Zaandam [Zaanstad] en Amstelveen [Noord-Holland (zuid)]. In Zaandam ontdekten we dat maar de helft van de beheerde panden werd verkocht.

In Amstelveen vonden we bij een Joodse bevolking van 400 personen maar zo'n dertig percelen in Duits beheer, die op één na verkocht werden. Dat bijna alle panden verkocht zijn vonden we niet vreemd, maar het kleine aantal transacties op een aanzienlijke Joodse bevolking is wél verrassend. Hadden we misschien onteigende en doorverkochte panden gemist, bijvoorbeeld panden die in deel 1 van de Verkaufsbücher hebben gestaan?

Om zeker te weten dat we niets over het hoofd zagen, controleerden we in het kadaster voor deze gemeente alle unieke Joodse adressen – uit de gemeentelijke registratielijsten, het Joods Monument, de struikelstenen en de gegevens van de Raad voor het Rechtsherstel. Uiteindelijk bleek het bij deze bijna 150 gevallen (buiten de Verkaufsbücher) om huurwoningen te gaan, met maar een handvol uitzonderingen. Die uitzonderingen zijn Joodse huizen die wel in beheer zijn

Afb. D: Kadasterkaart Den Helder

In het kader van de wederopbouw bracht Gemeentewerken van Den Helder de oorlogsschade aan de woonbebouwing nauwkeurig in kaart. Hier een inventarisatiekaart voor de Vogelbuurt.⁴

genomen, maar niet verkocht. Of panden die wel verkocht zijn in de oorlog, niet door de bezetter, maar ‘regulier’ door een niet-Joodse eigenaar. De Joodse bewoner was dan duidelijk een huurder.

Bij een geschat aantal Joodse inwoners van 400 klinkt 171 unieke adressen plausibel. Om welke reden dan ook was het Joodse wooneigendom in Amstelveen blijkbaar naar verhouding klein. Het feit dat meer dan de helft van de Amstelveense Joden in het buitenland geboren was (veelal in Duitsland, Polen of Oostenrijk), zoals blijkt uit de registratielijsten, is misschien al wel een afdoende verklaring.

Deze eenmalige grondige zoekactie leverde indirect wel ander geruststellend bewijs: de handmatige methode die wij en veel andere onderzoekers gebruikten om onteigende panden te identificeren, is kennelijk best betrouwbaar. In ieder geval hebben we in Amstelveen niets belangrijks gemist.

Kadasterleggers en NGV-stempels

Voor al in een aantal Noord-Hollandse gemeenten gebruikte de NGV stempels om op de legger-artikelen in het kadaster te markeren dat ze een pand in beheer had genomen. Die stempels brachten Jan Kruidhof van het Noord-Hollands Archief op een idee dat we graag hebben opgepakt. Zou AI-software die is ontwikkeld om handgeschreven teksten te transcriberen zulke stempels op de leggers kunnen herkennen? En misschien zelfs de handgeschreven notities die we in het oosten van het land op de leggers tegenkwamen? Om onbekende redenen zijn deze stempels of notities overigens niet in de kadastralen van alle gemeenten gebruikt. Zwolle is in ieder geval een uitzondering. Maar voor de gemeenten waar dit wel het geval is, zou letterlijk één druk op de knop alle in beheer genomen panden aan het licht moeten brengen.

ART. 18073

EIGENAAR

MEDE EIGENAAREN

VRUCHTGEBRUIKER,
ERFPACHTER, RECHT VAN
OPSTALHOUDER, OF RECHTER
VAN HET RECHT VAN
GEBRUIK EN BEWOONING

N A A M

VOORNAMEN.

BEROEP.

WOONPLAATS.

de Vries

Pieter van der

koopman in fruit, Haarlem

id

id

id

Behoor(en) tot het Joodisch Grondboek (Verord. 154/41.)

In beheer genomen door de Nederlandsche Administratie van Onroerende

Goederen (Niederländische Grundstücksverwaltung) Den Haag, Juliana van

Stoelberglaan 10.

(Mededeeling dd. 17-7-42 Aktenzeichen G. no. 1941-1.2.3.)

Na A.H.B.O. Haarlem Parkeer 14^A

50 16 29 11 7/68 km

g 1943 1/1/19

Vrijnummer.	POLDER, GEHUCHT, of plaatselijke benaming. (Streek, gracht, etc.)	VERWIJZING NAAR		SOORT VAN EIGENDOM	GROORTE.	BELASTING OPBRENGST.	REKNOOTE OMSCHRIJVING DER PLAATS GEHAD HERBERENDE VERANDERINGEN.	AANWIJZING DER ARTIKEL EN VAN NUMMERS VAN DE REKNOOTE	
		het kadastrale plan.	het register van over-schrijving (hypotheken.)					Waaruit voortvloeit.	Waar toevoeging.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Recht.	Nummer het perceel.	Deel.	Nummer.			On-gehoofd.	Gehoord.
		a	4	5	6			13	14
								f. c.	f. c.

Afb. E: NGV-stempel op leggerartikel kadaster

Een leggerartikel uit het kadaster van Haarlem met een stempel over de inbeheersname.⁵

N°. 84a.

ART. 7639

EIGENAAR.....
De Joodse bevolking van 1943/44
veroorzakt door de wet van 1943/44
over de Joodse grondbezit

MEDE-EIGENAAR.....
alle Joodse bevolking van 1943/44

VERCOOPRECHTEN, VERPACHTING, RECHT VAN OPTALIGHEID, OF RECHT VAN GEWISTE EN BEWONING.....

NAAM.		VOORNAMEN.		BEROEP.		WOONPLAATS.	
Frankfort		Simon		Koopman		Amsterdam Dwarsstraat 203	
E10332							

VERWIJZING NAAR

FOLDER, GRUICHT of plaatselijke benaming: (Straat, gracht enz.)	het kadastrale plan.	SOORT VAN EIGENDOM.	GROOTTE.	BELASTBAAR OPPERENGST.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING der plaats geest behoudende VERANDERINGEN.	AANWIJZING der artikelen en volgnummers van dit register.	
						Waaruit getroffen.	Waar overgebrekt.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.

Afb. F: NGV-notitie op leggerartikel kadaster

Een leggerartikel uit het kadaster van Apeldoorn met het vastgoedbezit van een Joodse koopman. De bezetter verkocht de meeste panden in 1943. Linksboven zien we de handgeschreven aantekening die verwijst naar Verordening 154/41 over Joods grondbezit.⁶

Een leggerartikel is een vormblad uit het kadaster, waarop ambtenaren van het kadaster met pen het vastgoedeigendom van een persoon bijhielden. Op de legger staan ook transacties zoals vererving, verkoop of onteigening. De artikelen werden gebundeld in een boek of kadastrale legger. Met inbeheername veranderde de eigenaar niet, maar de NGV noteerde het beheer wel op de legger. Daarmee wilde men voorkomen dat de Joodse eigenaar het pand alsnog verkocht.

Het AI-experiment is uiteindelijk uitgewerkt in samenwerking met Collectie Overijssel, en uitgevoerd door het Humanities Lab van de Radboud Universiteit. Het experiment had meer voeten in de aarde dan één druk op de knop, maar we konden toch het kadaster van Haarlem (met 210 transacties in de Verkaufsbücher) geautomatiseerd doorzoeken – dankzij het voorwerk van Xia van Beuningen en Charlotte Dommerholt, en de deskundige uitvoering met de software Tesseract door medewerkers van het Humanities Lab. Zo vonden we panden die we tot dan toe niet kenden.

Nog interessanter is dat we op deze manier de handmatige zoekmethode konden controleren die we in heel Nederland hadden gebruikt. Daarom kozen we ook een ‘proefgemeente’ die al onderzocht was. Bleek daaruit dat veel meer panden in beheer genomen waren en eventueel zelfs verkocht, waarvan we niet wisten?

De proef met een kleine set leggerartikelen (ongeveer 50 met en 50 zonder stempel) was veelbelovend: 92 procent betrouwbaarheid. In 5 procent van de leggerartikelen leverde dit fout-positieve uitslagen op (de software vond stempels die er niet waren) en in 15 procent was het resultaat fout-negatief.

Haarlem had als middelgrote gemeente voor de oorlog een Joodse bevolking van meer dan duizend personen. Het Joods Monument vermeldt 688 Joodse slachtoffers met een Haarlems adres. In totaal zijn dat 280 unieke adressen. Maar veel adressen waren zeker huurwoningen met een niet-Joodse eigenaar. En omgekeerd ontbreekt vastgoed met een Joodse eigenaar die niet zelf op dat adres

woonde. In de Verkaufsbücher vonden we voor Haarlem 210 transacties voor ongeveer 360 panden. Dat zijn dan juist weer alleen doorverkochte panden uit Joods eigendom, zonder de panden die wel in beheer genomen waren, maar niet verkocht.

Aangenomen dat nagenoeg alle panden met een Joodse eigenaar in beheer genomen werden, verwachtten we uit het AI-experiment met de stempels dus minstens 360 'hits' voor alle verkochte panden, maar eigenlijk veel meer – de onverkochte panden. Toch leverde de AI-zoektocht door bijna 100.000 Haarlemse leggerartikelen niet meer dan 126 treffers op. We vonden met de gekozen instellingen van Tesseract daarnaast als 'bijvangst' zelfs ook nog andere stempels, bijvoorbeeld voor in beslag genomen 'vijandelijk vermogen'. Dat zijn naoorlogse NBI-stempels voor vastgoed van met name Duitsers en landverraders.⁷ Kennelijk vindt de software nog niet alle stempels van de NGV uit de bezettingsjaren.

Op de 126 leggerartikelen met stempel die de software wel vond, staan 169 panden (de helft daarvan tijdens de oorlog verkocht). We schatten op basis van onderzoek elders dat in Nederland gemiddeld ongeveer de helft van alle Joodse panden verkocht werd en in de Verkaufsbücher belandde. We hadden dus in Haarlem niet 169, maar 2x 360 ofwel ongeveer 700 panden op leggerartikelen met stempel moeten vinden. De betrouwbaarheid van het AI-resultaat zakt dan naar zo'n 25 procent.

Die lijst met 169 panden legden we naast lijsten uit het Joods Monument en de Verkaufsbücher. De lijst is in ieder geval onvolledig, maar herkennen we de adressen? De eerste vraag is of we ze allemaal terugvinden in het Joods Monument, want alleen Joods vastgoed werd in NGV-beheer genomen. Uiteindelijk blijkt dat maar 40 procent van de 169 adressen ook voorkomt in het Joods Monument. Dat lijkt logisch: veel eigenaren hadden meerdere panden en bewoonden er zelf hoogstens een.

De tweede vraag is hoeveel van deze adressen voorkomen in de Verkaufsbücher. Dat zouden ze niet allemaal moeten zijn, omdat een deel van de panden alleen in beheer is genomen (en niet verkocht). Inderdaad blijkt dat een kwart van de gevonden adressen op de gestempelde leggerartikelen niet correspondeert met een adres in de Verkaufsbücher. Dat zouden dus de niet-onteigende en niet-verkochte panden moeten zijn. Driekwart daarvan staat wel in de Verkaufsbücher, en de software heeft dus daarvoor ook een stempel in het kadaster gevonden.

Vervolgens hebben we de proef op de som genomen door handmatig een aantal panden uit de Verkaufsbücher te checken die de software niet gevonden had. Helaas bleek daarbij dat op die leggerartikelen wel degelijk een stempel stond – en zelfs een goed zichtbaar stempel. De software is kennelijk nog niet zo goed afgesteld als de eerste test suggereerde.

Kortom, inschatten hoeveel Joodse eigendomswoningen er in totaal in beheer genomen zijn, blijft lastig. Het lijkt een conservatieve schatting dat in Nederland de helft van de geroofde panden doorverkocht is en dus in de Verkaufsbücher staat. Maar misschien is het ook slechts een derde. Zelfs AI-software kan hier geen definitief antwoord op geven. Voor Haarlem nog niet, maar daar gaan we de software nog beter trainen. En voor heel Nederland zeker niet, omdat de bezetter buiten de Randstad al vroeg geen stempels meer gebruikte – hooguit een handgeschreven aantekening of helemaal niets, zoals in Zwolle.

Oorlogskopers

Wie kochten er Joodse panden? Het beeld van deze 'oorlogskopers' dat uit de verschillende gemeenteonderzoeken naar voren komt, is heel bont. Er waren grote opkopers die doelgericht Joodse panden in meerdere gemeenten kochten van de beheerders en ze doorverkochten aan derden, soms nog op dezelfde dag. Sommige opkopers waren in heel Nederland actief. Anderen alleen op regionale of lokale schaal.

Zeker niet zeldzaam zijn personen met een dubbelrol: ze waren beheerder voor de ANBO, maar tegelijkertijd zelf makelaar. En ze handelden in het vastgoed dat ze in beheer kregen. Bijvoorbeeld de NSB-burgemeester van Zaltbommel, die zelf in Joods vastgoed handelde. Een ander berucht voorbeeld is een Zaanse wethouder [Zaanstad]. Vanuit zijn ambt had hij grote invloed op de vastgoedaankopen van de gemeente, en daar profiteerde hij als makelaar vervolgens zelf van. Als vertegenwoordiger van de NGV inde hij de huur van tientallen Joodse huurders tot zij 'geëvacueerd' werden, en namens de NGV bood hij die panden aan de gemeente aan.

Maar ook het omgekeerde kwam voor: vrienden of burens die het pand van een Joodse eigenaar kochten om de NGV en inbeheername of doorverkoop voor te zijn. Zonder gedetailleerd lokaal onderzoek per pand zijn deze bonafide oorlogskopers niet makkelijk te identificeren. Een dergelijke 'oorlogskoop' wilde overigens niet zeggen dat de teruggaaf na de oorlog zonder problemen verliep.

Net als andere onderzoekers zien ook wij duidelijk dat onder de oorlogskopers veel NSB'ers en Duitsers zijn, al is het ondoenlijk om dit voor elke oorlogskoper vast te stellen. Het is aannemelijk dat zij geen morele bezwaren hadden tegen de aankoop van het huis van een gedeporteerde – integendeel misschien wel. De bezetter zal zulke huizen zeker ook ingezet hebben om Nederlandse collaborateurs aan zich te binden. Ook bij de verhuur van leeggekomen Joodse huurhuizen zien we immers zulke vriendjespolitiek. Onder meer de NSB-burgemeester van Apeldoorn hielp partijgenoten op deze manier aan een woning.

In de media neemt men nu vaak aan dat de NGV en de verschillende beheerders het Joodse vastgoed onder de marktwaarde verkochten – zeker als de kopers nationaalsocialisten waren. Bewijs daarvoor is moeilijk te vinden. Door het oorlogsgeweld ging in sommige gemeenten een flink deel van de woonbebouwing verloren, met een hogere vraag als gevolg. En er waren in deze jaren genoeg andere zaken die de markt verstoorden. Dat maakt het onmogelijk om de marktwaarde van woningen te bepalen, of te zeggen welke prijzen redelijk waren.

Enerzijds had de bezetter belang bij een snelle verkoop van de Joodse panden, maar anderzijds ook bij een zo hoog mogelijke prijs. Er zijn ook berichten dat een deel van de verkoopsom buiten de boeken (Verkaufsbücher) werd gehouden en zwart werd betaald. Het is zeker niet uitgesloten dat de vele NSB'ers onder de kopers hun pand voor een vriendenprijsje konden kopen. Het onderzoek voor bijvoorbeeld Zaltbommel kon dit hardmaken. Maar de kwaliteit, locatie en grootte van een pand zullen zeker ook een rol gespeeld hebben.

In gemeenten waar maar een kleiner deel van de onteigende panden verkocht werd, speelde de gunfactor misschien geen rol en probeerde de bezetter overgebleven panden tegen elk redelijk bod kwijt te raken. We weten dat men soms zelfs advertenties plaatste waarin panden werden aangeboden. Veel krantenlezers zullen begrepen hebben dat het hier om het thuis van gedeporteerde Joodse stadgenoten ging.

De bezetter bood ook actief panden aan gemeenten aan. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Nijmegen, maar zeker niet alleen daar. In andere gemeenten, zoals Maastricht, Groningen en in de Zaanstreek [Zaanstad] probeerde het Commissariaat voor Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen tegen het einde van de bezetting synagogen en Joodse begraafplaatsen te slijten aan de gemeente.

Naast deze typische oorlogskopers en profiteurs waren er ook talrijke Nederlandse burgers die een Joods huis kochten en daar zelf met hun familie introkken. Vaak was de koper iemand uit dezelfde streek, dezelfde gemeente of – in een heel aantal gevallen – uit dezelfde straat. In Zutphen kocht bijvoorbeeld een bekende oorlogskoper minstens twee panden van Joodse eigenaren in de straat waar hij zelf woonde. In Bloemendaal [Noord-Holland (zuid)] vonden we ook zulke voorbeelden.

Meestal waren dit geen statige panden met een prijs ver boven de gemiddelde prijs van 10.000 gulden, maar eenvoudige huizen. Ook deze kopers profiteerden van het lot van hun Joodse medeburgers. Anderzijds waren er genoeg gemeenten waar woningnood heerste en waar families dringend op zoek waren naar een dak boven hun hoofd.

We hebben ons daarom in geen van de rapporten gewaagd aan berekeningen over de huidige waarde van de onteigende panden. Samen zouden de panden uit de Verkauftbücher toen 44 miljoen gulden opgebracht hebben. Volgens het tv-programma *Pointer* is dat nu 260 miljoen euro. Andere berekeningen gaan uit van de WOZ-waarde van nog bestaande panden. Ook dan kom je uit op een gigantisch bedrag dat, nog los van de inflatie, ook 80 jaar onderhouds- en renovatiekosten omvat.⁹

Er is nog een kleine, maar opvallende categorie oorlogskopers. In het oosten van Nederland woonden veel Joodse slagers en veehandelaren. We zien dat andere slagers en veehandelaren doelgericht de winkels, bedrijfspanden en weilanden binnen de gemeentegrenzen van Joodse gedeporteerden kochten. Een lokale NSB'er in Ommen kocht in 1943 bijvoorbeeld een huis en slagerij van een Joodse inwoner. Zelf had deze NSB'er sinds eind jaren twintig ook een slagerij in dezelfde gemeente. Zijn aankopen volgden een patroon. Hij kocht ook de slagerijen van twee andere Joodse concurrenten. In het naburige Holten [Rijssen-Holten] gebeurde hetzelfde.

De gemeente als oorlogskoper

In het onderzoek naar de onteigening van Joods vastgoed is veel aandacht uitgegaan naar de gemeenten die Joods vastgoed kochten – tegen de uitdrukkelijke waarschuwing van de regering in ballingschap in. De rapporten over Amsterdam en Den Haag brachten deze kwalijke praktijk in 2013 al aan het licht.

Als we de Verkauftbücher volgen, ontstaat het volgende beeld van de onteigeningen: 7.500 transacties en ongeveer 10.000 panden en percelen. Destijds telde Nederland ongeveer

DEN HELDER:			
object	huuropbrengst:	koopprijs:	
Keizerstraat 90—92	f 2730.—	f 21.000.—	
" 98	"	" 8.000.—	
" 117	" 980.—	" 10.000.—	
Koningstraat 58—60	"	" 20.000.—	

NADERE INLICHTINGEN VERSTREKT:
C. J. BOSCH, SPOORSTR. 67, DEN HELDER.

Afb. G: Advertentie verkoop Joods vastgoed

In 1943 adverteerde makelaar C.J. Bosch uit Den Helder met huizen 'voor geldbelegging', in gezamenlijke krantenadvertenties met makelaar Everout uit Amsterdam.⁸

1.000 gemeenten. Van 226 gemeenten stond Joods vastgoed in de Verkaufsbücher, 25 gemeenten waren oorlogskoper van Joods vastgoed. Het gaat daarbij in totaal om 77 panden, waarvan 23 in Amsterdam en 7 in Den Haag. Deze twee grote steden worden gevolgd door minder voorspelbare gemeenten: Beek, Lochem, Zaanstad, Winschoten [Oldambt] en Winterswijk. Alle andere gemeenten hebben hoogstens 3 panden gekocht, en vaak maar 1. Onder de gemeenten die wij onderzochten, zijn we gemeente-aankopen alleen tegengekomen in Amstelveen, Heiloo, Nijmegen, Rijssen-Holten, Oude IJsselstreek en Zaanstad.

Vanuit moreel en historisch perspectief is elke aankoop door de lokale overheid er een teveel. Als nuancerings van de indruk die soms in de media gewekt wordt, willen we benadrukken dat dit alles bij elkaar dus om grote uitzonderingen gaat. In deze paragraaf zullen we nagaan waarom gemeenten Joods vastgoed aankochten en welke rol de komst van een NSB-burgemeester hierin eventueel speelde.

In een aantal gevallen kocht een bestuurder een Joods pand op persoonlijke titel. Bijvoorbeeld de politiecommissaris van Deventer en de burgemeesters van Amstelveen en Winterswijk – allemaal NSB'ers. In hoeverre zo'n aankoop een manier was om de controle op aankopen door de gemeente zelf te omzeilen, is niet altijd te achterhalen. We hebben deze dossiers wel grondig uitgezocht, maar niet aangemerkt als aankopen door de gemeente, tenzij we bewijs vonden van een onderhandse aankoop.

Voor de volledigheid: wij hebben – net als andere onderzoekers in opdracht van gemeenten – geen 'nieuwe' aankopen door een gemeente aan het licht gebracht die niet ten minste al bekend waren bij lokale deskundigen. We hebben wel nieuwe in beheer genomen panden gevonden. Wat dat betreft zijn de Verkaufsbücher dus een betrouwbare bron, afgezien van een enkel geval waar de gemeente via een tussenhandelaar kocht of waar een koop nét niet doorging, zoals in Nijmegen of Amersfoort.

Uit onze eigen rapporten en de bevindingen van collega-onderzoekers komen twee motieven naar voren voor gemeenten om Joods vastgoed aan te kopen: stedenbouw en individuele hebzucht.

Om met een uitzonderlijk voorbeeld van altruïsme te beginnen: in Zaandijk [Zaanstad] kocht de gemeente in 1943 nog onder de 'oude' (niet-NSB-)burgemeester het huis van een bejaarde Joodse inwoner, voor een luttel 1.300 gulden. Dit kleine houten huisje aan het begin van een doodlopend straatje was ons eerst een raadsel. Tot we ontdekten dat de gemeente in diezelfde tijd ook probeerde om de eigenaresse te behoeden voor evacuatie naar Amsterdam. Kennelijk heeft de gemeente om die reden ook het huisje gekocht. Deze aanname wordt gesterkt door het feit dat de eigenaresse, die de oorlog overleefde door in Amsterdam onder te duiken, geen rechtsherstel verlangde. Ze liet het huisje met zoveel woorden aan de gemeente over in een onderhandse regeling.

Daarentegen zijn er meer voorbeelden van individuele hebzucht en machtsmisbruik. Hieronder vallen zeker de handvol gevallen waarin een gemeente of burgemeester persoonlijk zijn oog liet vallen op een villa of representatief herenhuis uit Joods eigendom. Het gaat hier steeds om NSB-burgemeesters. De Utrechtse en Rotterdamse NSB-burgemeester en hun ambtswoningen op een toplocatie in de stad zijn bekende voorbeelden.

Zelf stuitte we op de NSB-burgemeester van Amstelveen, die het wel heel bont maakte. Hij liet zijn begerige oog vallen op een statig Joods pand. Een bekende lokale tussenhandelaar kocht de woning aan, maar het plan van de burgemeester om de gemeente te laten betalen voor het pand

werd getorpedeerd door de Commissaris der Provincie. Daarom kocht de burgemeester het maar zelf – en liet de gemeente de renovatiekosten dragen. Uiteindelijk ‘verkocht’ hij het pand aan de gemeente, in een contract waarin hij als burgemeester en privépersoon zowel koper als verkoper was, zonder medeweten van de commissaris.

Wat kunnen we concluderen uit het feit dat zulke aankopen alleen door NSB-burgemeesters werden gedaan? Dat blijft een lastige vraag. In veel gemeenten had de bezetter de oude burgemeester al vervangen op het moment dat Joods vastgoed te koop werd aangeboden. Maar ook gemeenteaankopen uit stedenbouwkundige overwegingen vonden – voor zover wij weten – vrijwel zonder uitzondering plaats na het vertrek of ontslag van de oude burgemeester. Zij werden kortom zelden voor dit dilemma geplaagd. Meestal tekende een NSB-burgemeester het koopcontract. In Maastricht verliep het met de synagoge anders: de eerste NSB-burgemeester besloot in 1943 tot aankoop. Zijn opvolger kwam daar een jaar later weer van terug.

Toch blijft voorzichtigheid geboden: in een gemeente nam de gemeenteraad na de oorlog het principiële besluit geen zaken te willen doen met een aannemer die in de oorlog Joodse panden had opgeknapt voor oorlogskopers. Opvallend aan dit besluit is dat een aantal raadsleden die het ondersteunden, zelf oorlogskoper waren geweest! Ook in Holten [Rijssen-Holten] verleende de gemeente na de oorlog volledige medewerking bij rechtsherstel in onderhandelingen met een Joodse erfgenaam over een pand dat de gemeente had gekocht. Ook hier hadden een paar betrokken raadsleden boter op hun hoofd – als oorlogskoper of notaris.

Gebruikelijker, maar desalniettemin kwalijk, was de praktijk om de Jodenvervolging te gebruiken als een goedkope vorm om panden en percelen in handen te krijgen die nodig waren voor plannen voor uitbreiding of vernieuwing van de stad. Een reguliere onteigening zou immers duurder zijn. Daarom kochten een heel aantal gemeenten Joodse panden om ze te kunnen slopen.

In Nijmegen wist een beruchte makelaar van de hoed en de rand als het om deze vooroorlogse plannen van de gemeente ging. Hij kon dus ook de bezetter tippen om deze panden aan de gemeente te verkopen en bood daarbij zelf zijn diensten aan. De ANBO bood in 1942 een flink aantal panden in de Nijmeegse binnenstad aan het nog zittende vooroorlogse gemeentebestuur aan. De oude burgemeester ging hier niet op in, maar zijn NSB-opvolger een jaar later wel. Dat Nijmegen uiteindelijk niet hoog staat op de lijst met gemeenten die Joods vastgoed kochten, is te verklaren door het bombardement van februari 1944. Daarbij werden ook een paar van deze panden verwoest. De aankoop van een aantal andere panden werd op het nippertje verhinderd door de bevrijding van de stad een halfjaar later – een eerste aanbeting was al gedaan.

In Holten [Rijssen-Holten] kocht de gemeente een Joods pand voor het lage bedrag van ruim 2.000 gulden. Deze prijs doet ons vermoeden dat het niet om een ambtswoning ging. Gezien de ligging was een infrastructureel belang ook uitgesloten. Wel was dit de enige keer dat een gemeente nog onder de oude burgemeester een aankoop deed – en dat onverbloemd, direct van de ANBO. Het motief blijkt pas uit de notulen na de oorlog: het pand lag te dicht bij de rijweg en moest daarom gesloopt worden (wat uiteindelijk niet gebeurde). Maar bovenal had de gemeente voor de oorlog een hypotheek verstrekt aan de Joodse eigenaar, en ze wilde die veiligstellen.

In Hoorn beweerde de gemeente dat ze inging op een aanbieding van de bezetter om zo een monumentaal pand van historische waarde in stand te houden. Het pand dreigde te verkrotten, aldus het gemeentehuis. Het is vrijwel onmogelijk om na 80 jaar vast te stellen hoeveel waarheid er in deze rechtvaardiging schuilt. Kortom, het naspeuren van ware motieven blijft een lastige uitdaging. Door (zelf)censuur blijven ook de redenen om een aangeboden pand niet te kopen in het donker. Waren er financiële risico's, morele bezwaren of nog andere overwegingen?

Een kleine gemeente in het achterland kan opvallend hoog staan op de lijst met oorlogskopers. De uitgestrekte gemeente Wisch, met destijds maar 11.000 inwoners en nu opgegaan in Oude IJsselstreek [Achterhoek], kocht 4 percelen landbouwgrond in de dorpen Varsseveld en Terborg. De Joodse eigenaars moesten deze percelen al in 1941 gedwongen verkopen, maar dat gebeurde uiteindelijk bij deze percelen pas in 1943 en 1944. Vermoedelijk staan ze daarom in de Verkaufs-bücher. De transacties vonden deels onder de oude burgemeester plaats, en deels onder de nieuwe NSB-burgemeester. De gemeente kocht de grond met in het achterhoofd plannen om de bebouwing uit te breiden. Na de oorlog stelde de gemeente zich coöperatief op bij de minnelijke schikkingen.

Als er al een patroon naar voren komt uit dit bewijsmateriaal over gemeenten en burgemeesters die Joods vastgoed kochten, dan is het wat ons betreft de doorslaggevende rol van een of enkele individuen, bijvoorbeeld een statusgevoelige NSB-burgemeester of een geldgierige makelaar-wethouder. Het Führer-principe – ofwel leidersbeginsel – van de bezetter op het gemeentehuis betekende dat de burgemeester lokaal aan niemand meer verantwoording verschuldigd was. Dat verklaart ook dat grotere gemeenten niet per se vaker Joods vastgoed kochten dan kleine dorpen.

Een niet te onderschatten factor vormt ook de Commissaris der Provincie, die elke vastgoedaankoop van een gemeente moest goedkeuren. De commissarissen keken kennelijk nauwkeurig of deze aankoop financieel verantwoord was. De aankoop van dure ambtswoningen werd zeker streng getoetst. Het is zelfs niet zo dat een NSB-commissaris aankopen van een partijgenoot altijd door de vingers zag. In een flink aantal gemeenten liepen koopplannen stuk op een ‘nee’ uit de provinciehoofdstad, bijvoorbeeld in Utrecht en Eindhoven.

Vaker dan de aankoop van Joods vastgoed van de bezetter komen twee andere transacties onder gemeenten voor: het huren van Joodse panden tijdens de bezettingsjaren en de koop van Joods vastgoed ná de bevrijding. De morele weging van dit handelen hangt sterk af van de omstandigheden. De lijst van gemeenten die indirect profiteerden van een oorlogskoop is wat langer. Op deze lijst staat bijvoorbeeld gemeente Doetinchem, die een geroofd pand huurde en verbouwde tot politiebureau.

De oude burgemeester van Zandvoort [Noord-Holland (zuid)] huurde een ongetwijfeld statig pand van een Joodse eigenaar. Hij huurde al vanaf 1925, maar toen de eigenaar begin 1942 onder beheer werd geplaatst, bleef hij er wonen en betaalde dus aan de ANBO. Ook na de oorlog was dit nog zijn woonadres toen hij voor korte tijd terugkeerde als burgemeester.

Niet veel zuidelijker aan de kust kocht gemeente Wassenaar het voormalige Joodse rusthuis Klim Op van het NBI. Volgens de NBI-beheerders hadden de Joodse eigenaren wel erfgenamen, maar er was nog geen bewijs dat de laatste eigenaresse in een concentratiekamp was vermoord. De toestand van het pand liet geen verder uitstel toe en de gemeente deed het beste bod. Of de gemeente hier een voorkeursbehandeling kreeg, is niet helemaal duidelijk. Het vermoeden dat de gemeente hier of elders een Joods pand met voorrang of voor een zacht prijsje kon kopen, is uit de bronnen vaak niet hard te maken of te ontcrachten. Een soortgelijk vraagteken blijft staan in Geertruidenberg.

Bij de weging van de resultaten na de presentaties van ons onderzoek verwees geen enkele burgemeester of raadslid vergoelijkend naar het feit dat zulke aankopen vrijwel altijd gedaan werden door een NSB-burgemeester. Terecht, natuurlijk. Maar dit leidt ook tot een andere vraag: hoe gingen de naoorlogse colleges en gemeenteraden na de bevrijding om met zulke aankopen uit de bezettingstijd? Daarover meer in het hoofdstuk over rechtsherstel.

1) Vergel. met gebakte (dagt. en 'paraal') No. 1566, 20Sep45 AA		2) Gezinsnr.	
3) a. van Alphen-- b. Henri--		4) op 28 December 1881 gem. Arnhem 5) Nat. Ned	
6) van Diederik Lucas-- van Metelerkamp, Petronella Clasina Johanna--		geb. op 22 Jul 51 te Soerabaja geb. op 27 Jul 59 te Brummen	
7) Geslachtsnaam en 10) Voornamen i. van der Valk, Wijnanda ii. Louise--		11-12) Geboren op 21 Mei 98 te Haarlem 13) Huwelijk gesloten op 7 Sep 22 te Heemstede 14-15-16) Huwelijk ontbonden op 28 Jul 64 door 0= te Bergen NH = 17) Afgevoerd (dagt. en gem.)	
21) Dagt. aangifte 22) Gemeente en adres 18Nov25 WESTZAAN 23Jun41 ZANDVOORT Bredstr 77 17Nov42 PB 1 23Nov42 PB 7582 RHEDEN Velp Amsterdamseveststr 117 Arnh str weg 117 9Jul45 ZANDVOORT Bred str 93 4Nov47 BERGEN NH Rondelaan12 21sep65 ZANDVOORT Bramenlaan 2		21) 22) Overleden te Haarlem op 4 jun 66	

Afb. H: Persoonskaart Zandvoort

Woon- en verblijfplaats van alle Nederlanders werd destijds op zogenaamde persoonskaarten genoteerd door de gemeentelijke bevolkingsregistratie. Deze bron kan gebruikt worden om voor specifieke personen te achterhalen waar ze op een bepaald moment woonden, in een huur- of koopwoning. Deze kaart laat zien dat de burgemeester van Zandvoort lang voor de oorlog al huurde van een Joodse huiseigenaar.¹⁰

Makelaars, beheerders en notarissen

Niet alleen de bezetter en oorlogstussenhandelaren profiteerden van de Jodenvervolgning. In het procedurele bouwwerk voor de onteigeningen speelden ook anderen een lucratieve rol, soms met de nodige criminele energie en soms louter als voortvloeisel uit hun functie.

In de eerste plaats denken we aan de NGV-beheerders van de panden. Dat waren in de eerste plaats grote commerciële organisaties als de ANBO, Nobiscum (vooral in Den Haag) en Everout (Noord-Holland), maar ook kleinere regionale en lokale tegenhangers. De ANBO was opgericht door een aantal makelaars, om beheer en verkoop voor de NGV naar zich toe te trekken. De Haagse makelaar Dirk Hidde de Vries begon daarmee in 1941. Andere makelaars in de NGV-districten Arnhem, Eindhoven en Groningen stuitten op weerstand onder de bevolking. Zij gaven er de voorkeur aan om de Joodse kant van hun handel onder de naam ANBO af te wikkelen (veelal op hetzelfde adres). Zo kwamen er naast het hoofdkantoor in Den Haag ANBO-kantoren in Almelo, Arnhem, Den Bosch, Groningen, Haarlem, Leiden, Maastricht, Rotterdam en Utrecht.

In het oosten van Nederland was de Nijmeegse makelaar Ben Claase een grote speler, als directeur van ANBO-Arnhem. Via zijn kantoor werden ruim 3.000 panden doorverkocht, volgens het oordeel van het naoorlogse tribunaal van de Bijzondere Rechtspleging. In totaal vermelden de Verkauftbücher de verschillende ANBO-kantoren bij 4.190 transacties, meer dan de helft van het totaal! Op persoonlijke titel voegt Claase daar nog eens 470 verkopen aan toe.

Ook de andere directeuren van ANBO-kantoren zien we op deze manier in de Verkauftbücher terug. Everout deed met bijna 2.000 transacties niet veel voor Claase onder. Alles bij elkaar hebben

we het over vele miljoenen guldens winst, direct en met voorbedachten rade uit vervolgingsleed. Een paar kantoren verdeelden zo onderling een lucratieve business voor de nazi-bezetter onder elkaar.

De door ons onderzochte gemeenten zijn hierin geen uitzonderingen. In Zutphen was Claase of de ANBO-Arnhem de beheerder van vrijwel elk pand. In Heerenveen ging het beheer van Joods vastgoed steevast naar het ANBO-kantoor in Groningen en in Middelburg naar ANBO Rotterdam. In Diemen kocht een echtpaar een Joods pand. Maar als we breder kijken, zien we dat deze twee personen samen meer dan 200 Joodse panden kochten in de wijde regio en die ook meestal snel met winst doorverkochten.

Meteen na de bevrijding probeerden de gemeenten zicht te krijgen op Jood vastgoed dat nog door lokale makelaarskantoren beheerd werd, met een inmiddels ongeldig mandaat van de Duitse bezetter. Uit de reacties van deze kantoren spreekt in veel gevallen onmiskenbaar schuld bewustzijn. De makelaars haastten zich om hun volledige medewerking aan verder onderzoek te ondersteunen en, vanzelfsprekend, hun bereidheid om beheerde panden zo snel mogelijk aan de rechtmatige eigenaar terug te geven. In Deventer vonden we zo'n antwoordbrief van een makelaar. Eenmaal 'betrap't door de gemeente struikelde deze makelaar over zijn eigen voeten van louter bereidwilligheid en lapte gelijk ook een paar van zijn collega-makelaars erbij.

Na de oorlog veroordeelden tribunalen een deel van deze makelaars en beheerders tot jarenlange gevangenisstraffen. Maar sommigen, zoals Claase, keerden daarna in hun oude beroep terug. Een beroepsverbod na een veroordeling door een tribunaal kwamen we bij notarissen vaker tegen dan bij makelaars. Vermoedelijk heeft dit te maken met het commerciële karakter van de makelaardij, terwijl een notaris een openbaar ambtenaar is die benoemd wordt door de overheid.

Aan de andere kant weten we ook dat notarissen die uit gewetensnood weigerden mee te werken aan de handel in Joods vastgoed, door de deken op de vingers getikt zijn.¹¹ Juist vanwege hun openbare ambt hadden zij niet de keuzevrijheid om wel of niet mee te werken aan zulke transacties. Anders dan bij de beheerders en makelaars gaat het bij notarissen vaak om lokale kantoren, meestal in de gemeente van het betreffende pand. Wel zien we dat ANBO-kantoren of grote makelaars en beheerders een voorkeur hadden voor een bepaalde notaris, omdat steeds dezelfde combinatie voorkomt in de verkoop. Al zegt dit op zich niets over de notaris, die misschien de enige ter plekke was – of al voor de oorlog de vaste zakenpartner van het nabijgelegen makelaarskantoor.

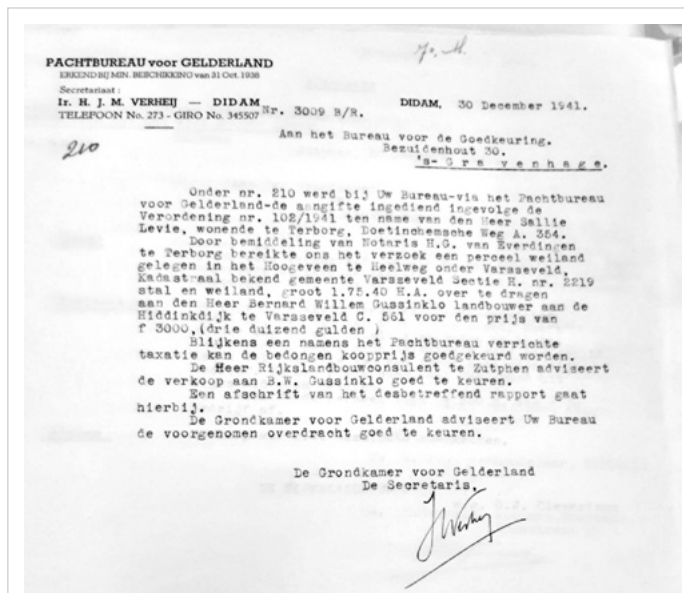
Ook op deze regel zijn uitzonderingen. Zelfs zonder de transacties voor de drie grote steden komen sommige notariskantoren verdacht vaak voor: Roscam Abbing in Arnhem en Nijmegen, Nijk in Overijssel, Van Cranenborgh in Haarlem en omstreken en Van Russen in Groningen en Drenthe zijn de belangrijkste. Met ieder honderden transacties wekken ze de indruk hiervan een businessmodel gemaakt te hebben.

Landbouwgrond en Joodse eigenaren

Een aparte categorie onroerend goed zijn de percelen landbouwgrond – soms met bijvoorbeeld een stalgebouw. Joodse eigenaren moesten deze grond 1941 verplicht verkopen, al roofde de bezetter de opbrengst later. Joodse eigenaren van landbouwgrond moesten hun bezittingen aangeven bij regionale Pachtbureaus (later Grondkamers). Na aangifte moesten de percelen voor

1 september 1941 worden verkocht en voor 1 januari 1942 worden overgedragen. Pachters en huurders van de percelen kwamen als eerste in aanmerking voor koop. Als die er niet waren, kregen de eigenaren van aangrenzende stukken land voorrang op de koop.

De dossiers van deze gedwongen verkopen zitten in het archief van de Directie van de Landbouw in het Nationaal Archief. Deze bevatten onder meer de aangifteformulieren en de documenten van goedkeuring voor de verkoop. Er zijn meer percelen aangegeven dan uiteindelijk verkocht, omdat sommige percelen werden vrijgesteld van verkoop. Soms konden bedrijven bovendien afzien van de verkoop van hun landbouwgronden, nadat de Joodse eigenaar was afgezet en zo in niet-Joodse handen was gekomen. In andere gevallen verkocht men de landbouwgrond pas tegen het einde van de bezetting, tegen de regels in.

Afb. 1: Grondkamer document en briefhoofd

De provinciale Grondkamer voor Gelderland keurde op 30 december 1941, vlak voor de laatste termijn, de gedwongen verkoop van een Joods perceel landbouwgrond in Varsseveld [Oude IJsselstreek, Achterhoek] goed. Daarbij werd vooral de verkoopprijs getoetst.¹²

Onderzoekers maakten een aantal jaar geleden een overzicht van alle Joodse landbouwpercelen die volgens de registers gedwongen zijn verkocht. Deze nuttige database wordt beheerd door het Joods Cultureel Kwartier en telt ruim 1.100 transacties, veelal van meerdere percelen tegelijk.¹⁴ De informatie is wel beperkter dan bij de Verkaufsbücher.

Het relatief kleine aantal transacties bevestigt dat het grootste deel van de Joodse Nederlanders in steden woonde. De percelen hebben een grote spreiding over het hele land en er zijn 100-200 transacties per provincie. Onder de kopers zien we weinig bekende/beruchte namen van professionele doorverkopers. We zien vooral veel verschillende kopers. Dat past bij de aanname dat Joodse landeigenaren voldoende tijd en gelegenheid kregen om hun bezit te verkopen, bijvoorbeeld aan een pachter van het land of aan de niet-Joodse eigenaar van een aanpalend stuk weiland of akkerland.

Net als de onteigenings- en verkoopgeschiedenis van landbouwgrond vallen de onteigeningen van grotere ondernemingen en hun bedrijfspanden meestal buiten onze onderzoeksopdracht – en dus ook buiten deze synthese. Winkels in de binnensteden met een woning erachter of erboven hebben we wel onderzocht, net als een paar weilanden uit de Verkaufsbücher. Ook in het volgende hoofdstuk, over rechtsherstel, gaan we kort in op de landbouwgronden (anders dan de weilanden in de Verkaufsbücher). Hoewel deze gronden strikt genomen niet onteigend waren, maar gedwongen verkocht (met controle op de prijsvorming), werd deze verkoop na de oorlog namelijk wél teruggedraaid in het kader van rechtsherstel.

ORIGINEEL

Dese ruimte niet beschrijven.

Aangifte van landbouwgronden in joodsche handen

(UITVOERING VAN DE VERORDENING No. 102/1941.)

A Voor landbouwgronden, welke door joden of joodsche ondernemingen worden geëxploiteerd.

Dit formulier moet voor ieder bedrijf of perceel los land afzonderlijk in 3-voud worden ingevuld en onderteekend uiterlijk op 30 Juni 1941 bij het bevoegde Pachtbureau worden ingediend.

Alvorens het formulier in te vullen dient men nauwkeurig kennis te nemen van bijgaande toelichting.

K	
H	
NT	
NV	
GMB	

De ondergeteekende Sara Samuel., vr./v. Simon de Vries., ,

(achternaam in drukletters)

van hoofdberoep: Veehandel & Slagerij , geboren 10 April 1878 ,

(voornamen, voluit)

wonende Nieuwstr. huisno B.551 gemeente Neede. ,

(straat, wijk, buurtschap)

van nationaliteit, thans Nederlander , vroeger Nederlander. ,

gerechtigde ¹⁾

doet hierbij ter naleving van de bepalingen van de Verordening No. 102/1941 aangifte van den hieronder omschreven landbouwgrond in den zin dezer Verordening.

Neede , den 14 Juli 1941

(plaatsnaam)

(datum)

¹⁾ Doorhalen wat niet van toepassing is.

²⁾ Ingevolge artikel 7 van de Verordening No. 48/1941.

Sara Samuel

(handteekening)

I. RECHTSBETREKKING

Op grond van welke rechtsbetrekking dient de aan te geven grond te worden aangemerkt als landbouwgrond in joodsche handen?

Op grond van: eigenares

Ru- briek	ha	a	ca
01			
02	2	26	20
03			
04			
05			
06			

II. ALGEMEEN OVERZICHT VAN DE AAN TE GEVEN GRONDEN

AARD DER GRONDEN	Ru- briek	Tot een bedrijf behorende			Los land		
		ha	a	ca	ha	a	ca
Bouwland	01						
Blijvend grasland	02	2	26	20			
Tuingrond	03						
Bosch	04						
Woeste grond	05						
Erf, grondoppervlakte der gebouwen, overige gronden . . .	06						
Totale oppervlakte	10	2	26	20	n i h i l .		

18628 - '41

Afb. J: Aanmeldformulier voor Joods bezit aan landbouwgrond

Op basis van Verordening 102/1941 van de bezetter moest al het Joodse bezit aan landbouwgrond geregistreerd en vervolgens gedwongen verkocht worden. Hier de registratie van een Joodse slager in Neede [Berkelland, Achterhoek].¹³

Noten

- ¹ De Heldersche Courant (16 aug. 1941).
- ² Nationaal Archief, 2.09.16, Nederlands Beheersinstituut, inv.nr. 532.1-532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstückverwaltung; labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher.
- ³ Omrekening in euro en prijzen van 2024 blijft nattevingerwerk. Met inflatiecorrectie wordt uit 20.000 gulden (1940) 200.000 euro (2024). Anderen rekenen met de actuele WOZ-waarde als het pand nog bestaat of met een tegenwaarde van 6,3 euro nu voor elke gulden toen. labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher.
- ⁴ Regionaal Archief Alkmaar, 1064, Gemeente Den Helder 1919-1994, inv.nr. 280, Kadastrale kaarten Regio (Den Helder 1937-1945), kaart 4.
- ⁵ Kadaster Haarlem, leggerartikel 18073; Joods Monument, nr. 226067, Barend Izaak de Vries.
- ⁶ Kadaster Apeldoorn, leggerartikel 7639; Joods Monument, nr. 153068, Simon Frankfort.
- ⁷ Marieke Oprel, The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967) (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁸ Nieuw Noordhollandsch Dagblad (2 okt. 1943).
- ⁹ KRO-NCRV Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/verkaufsbucher-administratief-boekwerk-als-startpunt-voor-aangrijpende-oorlogsverhalen; labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher.
- ¹⁰ CBG Centrum voor Familiegeschiedenis, Collectie Nationaal Register Overledenen (NRO), Henri van Alphen.
- ¹¹ Raymund Schütz, Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog (Amsterdam: Boom, 2016).
- ¹² Nationaal Archief, 2.11.08.01, Directie van de Landbouw: Grondzaken en Pachtzaken, 1935-1960, inv.nr 115-117 Gelderland, M70.
- ¹³ Nationaal Archief, 2.11.08.01, Directie van de Landbouw: Grondzaken en Pachtzaken, 1935-1960, inv.nr 115-117 Gelderland, M85.
- ¹⁴ Joods Cultureel Kwartier, Serge ter Braake, Database Joodse landbouwgronden (2011), data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.

3. Rechtsherstel

Na de bevrijding maakten Nederlandse ambtenaren direct werk van het proces van rechtsherstel voor de slachtoffers van het naziregime. De Nederlandse regering had vanuit Londen al de basis gelegd voor deze regelingen en de bijbehorende instituties. De teruggaaf van in beheer genomen, onteigend en doorverkocht vastgoed van Joodse burgers was onderdeel van dat proces. Ondanks deze voortvarendheid duurde het soms tot in de jaren vijftig voordat teruggaaf en rechtsherstel daadwerkelijk plaatsvonden. Sterker nog: de Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut (NBI) – die zich hiermee bezighielden – werden pas in 1967 gesloten.

Met grote voortvarendheid, maar weinig finesse, begon het Militair Gezag (september 1944-maart 1946) met rechtsherstel in de bevrijde zuidelijke delen van Nederland. Vanaf augustus 1945 namen de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI deze verantwoordelijkheid voor heel Nederland over. In de twee decennia van hun bestaan bewerkten deze twee instituties honderdduizenden dossiers. Niet alleen van Joodse ontrechten, maar ook van collaborateurs van wie de Nederlandse staat het vermogen in beheer had genomen.

Het NBI had een hoofdkantoor in Den Haag, maar ook bijkantoren in heel Nederland en zelfs op strategische plekken in de hele wereld – van Brussel, Parijs en Londen tot New York, Willemstad en Paramaribo. In de werkwijze van deze sterk gecentraliseerde, landelijke organisatie voor rechtsherstel speelden gemeenten geen rol van betekenis.

Een halve eeuw later constateerde de overheid dat het Nederlandse rechtsherstel grote tekortkomingen had gehad. Daarvoor bood de regering na uitgebreid landelijk onderzoek haar excuses aan. Misschien wel het belangrijkste punt van kritiek was de destijds gemaakte keuze voor ‘verdelende gerechtigheid’. Rechtsherstel betekende na de bevrijding alleen herstel van eigendomsrecht voor de Joodse bezitter en geen enkele verdere ondersteuning om weer een eigen leven en bestaanszekerheid op te bouwen. Afgezien van het terugdraaien van de oorlogskoop werd de oorlogskoper niet bestraft of anderszins ‘benadeeld’ in het proces van rechtsherstel. Het feit dat die koper willens en wetens misbruik had gemaakt van het lot van Joodse burgers voor eigen gewin, had voor hem of haar geen verdere gevolgen.

Deze minimalistische aanpak, zonder veel sensitiviteit voor het lijden en onrecht, blijkt ook wel uit de opdracht van het NBI. Het Beheersinstituut werd verantwoordelijk gemaakt voor het beheer van de bezittingen van de (veelal Joodse) ‘afwezigen’, maar ook voor dat van landverraders, collaborateurs en anderen die zich voor de tribunalen van de Bijzondere Rechtspleging moesten verantwoorden. Het NBI beheerde dus voor de daders én voor de slachtoffers – volgens hetzelfde systeem en aan hetzelfde loket.

Zowel voor het onderzoek in de drie grote steden, als dat in tientallen middelgrote en kleinere gemeenten, spelen zeven vragen over rechtsherstel een centrale rol:

1. Hoe verliep het proces van rechtsherstel? Als een Joodse eigenaar de oorlog niet overleefd had, wie nam dan het initiatief? En wie voerde regie over het proces? De vraag waarom rechtsherstel soms al binnen een of twee jaar na de bevrijding plaatsvond, maar soms tien jaar langer duurde, sluit hierop aan. Net als de vraag waarom soms nooit rechtsherstel plaatsvond en het bezit dus in handen van het NBI of de oorlogskoper bleef.

2. Welke rol en betrokkenheid hadden gemeenten bij het naoorlogse rechtsherstel? Dit was de oorspronkelijke hamvraag in de onderzoeksopdrachten. In de praktijk was de gemeente zelden partij bij rechtsherstel, hoogstens wanneer ze een pand tijdens of na de oorlog gekocht of gehuurd had.
3. Uit het nul en nietig verklaren van de onteigening en verkoop volgden zogenaamde ‘minnelijke schikkingen’, waarin de kosten voor de oorlogskoper en de baten van het bezit tegen elkaar werden afgezet. Werden schikkingen inderdaad altijd afgewikkeld zonder enige erkenning voor het bijzondere Joodse slachtofferschap?
4. In een aantal gemeenten zorgde grootschalige oorlogsschade, vooral door bombardementen of de bouw van verdedigingswerken, voor een uitzonderlijke situatie. Panden werden feitelijk twee keer onteigend – de tweede keer om gesloopt te worden. Deze panden (en percelen) bestonden niet meer toen rechtsherstel moest plaatsvinden. Rechtsherstel verliep dan via het Grootboek voor de Wederopbouw. Deze procedure roept voor een aantal gemeenten, de Joodse ontrechten en hun nabestaanden eigen vragen op. Met name de vraag of langs deze weg minder vaak rechtsherstel plaatsvond.
5. Verstuurden naast Amsterdam en Den Haag ook andere gemeenten naheffingen of boetes van straatbelasting, rioolbelasting en erfpacht op het teruggegeven vastgoedbezit? Omdat ons gemeenteonderzoek heeft laten zien dat het zinvol is om naheffing en achterstallige betaling van elkaar te onderscheiden, beantwoorden we deze vraag vooral door de procedures en beleidsprincipes te reconstrueren.
6. De meeste Nederlanders woonden voor de oorlog in een huurhuis, ook Joodse burgers. Net als huiseigenaren werden Joodse huurders uit hun woning gezet en hun inboedel werd in beslag genomen. Konden overlevenden na de bevrijding terugkeren in hun oude huurwoning? Welke rechten hadden (niet-Joodse) huurders van onteigend Joods vastgoed of van de vroegere huurwoning van een gedeporteerde? Anders dan oorlogskopers waren zij vaak niet op de hoogte van de voorgeschiedenis van de woning. Hun huurbescherming botste dan met het recht op teruggaaf, of de wens van teruggekeerden om weer in hun oude huurhuis te gaan wonen.
7. Het leidende principe bij rechtsherstel – dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden, en dat alles wat uit de oorlogskoop volgde werd teruggedraaid – veroorzaakte allerlei vormen van ‘indirect onrecht’, groot en klein. In het onderzoek hebben we verschillende vormen hiervan in kaart gebracht.

Teruggaaf en rechtsherstel

Na de bevrijding benoemde de overheid beheerders voor het bezit van zogenaamde ‘afwezigen’ – slachtoffers van de Jodenvervolging die gedeporteerd waren of ondergedoken en wiens lot onbekend was. Die beheerder kon een familielid zijn, of zelfs de waarschijnlijke erfgenaam, maar ook een notaris of iemand anders die beroepsmatig betaald werd om het vermogen en vastgoedbezit te beheren. Beheer betekende in de eerste plaats: rekeningen betalen, huur innen en het vastgoed in stand houden. Het NBI ging duidelijk zorgvuldiger te werk bij de benoeming van beheerders dan het Militair Gezag, voor wie dit bijzaak was. Het NBI was immers opgericht om duizenden panden langere tijd te beheren en voerde deze taak stelselmatig uit.

Omdat het na de bevrijding een halfjaar duurde voordat het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel operationeel waren (en in Zuid-Nederland nog langer), nam eerst het Militair Gezag deze taak op zich. In een aantal gevallen werd de beheerder die het Militair Gezag had benoemd, meteen weer ontslagen door het NBI. In Deventer deed het NBI dit in één geval met bewoordingen die duidelijk lieten zien dat het nieuwe instituut zijn gezag wilde markeren.

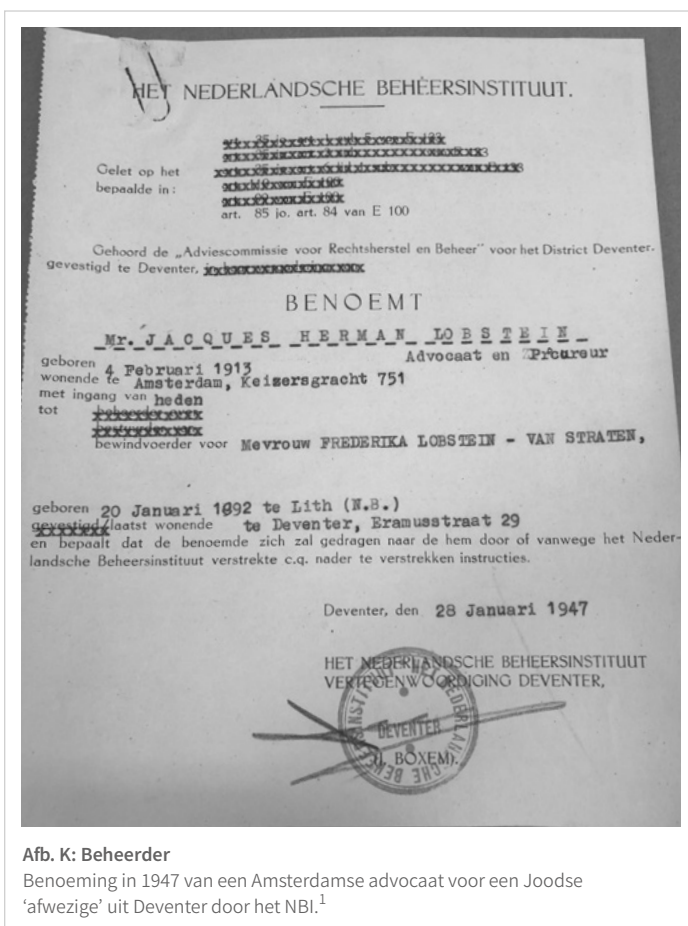
Het NBI-archief is een van de grotere aaneengesloten collecties van het Nationaal Archief. Als bron voor dit onderzoek viel de waarde van de dossiers soms tegen, ondanks hun dikte. Vaak wordt daaruit toch niet duidelijk hoe het beheer tot stand is gekomen, op wiens initiatief en ook niet hoe het weer is beëindigd. We mogen aannemen dat de huizen die tot de bevrijding in handen waren van Duitse instanties (zoals de NGV of de ANBO) overgenomen werden door het NBI. Hetzelfde geldt zeker ook voor het bezit van collaborateurs en landverraders die vervolgd werden in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Omdat NSB'ers sterk oververtegenwoordigd waren onder de oorlogskopers, was hierbij veel Joods vastgoedbezit in het spel.

Ook de vraag of – en hoe – rechtsherstel tot stand kwam, beantwoordt het dossier vaak niet. De uiteindelijke minnelijke schikking ontbreekt regelmatig, alsof het NBI zijn interesse verloor zodra rechtsherstel in gang was gezet. Ook vertellen de dossiers niet wie het initiatief nam. Meestal zullen Joodse teruggekeerden of nabestaanden een claim neergelegd hebben bij het NBI. Maar er zijn ook gevallen bekend uit de jaren vijftig, waarbij in opdracht van het NBI een advertentie geplaatst werd als laatste poging om nabestaanden (tot in de zesde graad) te vinden.

Zo droeg het NBI in 1953 het beheer van een Diemense rechtsherstelzaak over aan een notaris, die een laatste poging deed om nabestaanden te vinden. Hij plaatste een advertentie in *Het Parool*. Kennelijk zonder succes, want het pand werd in 1953 verkocht en er heeft geen rechtsherstel plaatsgevonden. Waarschijnlijk bleef de koopsom bij het NBI. Tientallen jaren daarna bleek dat er toch erfgenamen waren, maar de regeling om vastgoed te claimen was toen allang verlopen.

In Wassenaar vonden we een typisch voorbeeld: het gaat om een pand met een oorlogskoper die – aldus de beschuldiging van het tribunaal – tot het einde van de oorlog aasde op Joods vastgoed. Dit vuistdikke NBI-dossier beslaat zeven jaren na de bevrijding, maar de beslissende informatie over teruggaaf en minnelijke schikking ontbreekt.

Grote delen van veel NBI-dossiers bestaan uit correspondentie tussen het instituut en beheerders, over hun benoeming en ontslag of over vergoeding van werkzaamheden. Dit was weinig relevant

voor de vraagstelling van dit onderzoek, al is ons na het bestuderen van honderden NBI-dossiers wel duidelijk dat de kwaliteit en toewijding van de beheerders sterk verschilden.

Sommigen deden gewetensvol hun best om het bezit van de gedeporteerde Joodse eigenaar in stand te houden 'als een goed huisvader', terwijl anderen weinig meer deden dan hun vergoeding opstrijken. Sommige nabestaanden waren hier achteraf verbolgen over: terwijl men al had kunnen weten wie de woning toekwam, had het NBI toch een beheerder aangesteld die nota bene uit het kapitaal betaald werd en die in een aantal gevallen half werk leverde. Uit zulke briefwisselingen spreekt vaak meer gekwetstheid over de onverschilligheid en het gebrek aan empathie, dan ontevredenheid met het werk van het NBI op zich.

Het moment waarop het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel wachtten, zo blijkt uit de dossiers, was de ontvangst van een verklaring van het Rode Kruis dat de Joodse 'afwezige' waarschijnlijk in een met naam genoemd concentratiekamp vermoord was. Het Rode Kruis leidde dit, meestal eind jaren veertig, af uit eigen onderzoek van transportlijsten en getuigenverklaringen. Het schrijven van het Rode Kruis stond gelijk aan een overlijdensverklaring. Vanaf dat moment konden al bekende erfgenamen eigenaar van het vastgoed worden, of kon de zoektocht naar erfgenamen ingezet worden. Voor het NBI was deze overlijdensverklaring een noodzakelijke voorwaarde voor het beëindigen van het beheer en overdracht aan erfgenamen.

Ook al duurde het meestal jaren, uiteindelijk slaagden de betrokken partijen er vrijwel altijd in om rechtsherstel af te ronden. De data van ons onderzoek laten zien dat voor de overgrote meerderheid van de in beheer genomen en/of doorverkochte panden rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Waar andere onderzoekers voor andere gemeenten deze vraag meenamen, kwamen ze tot dezelfde conclusies.

Uit alle onderzoeken samen rijst een duidelijk beeld: rechtsherstel door het NBI en de Raad was een gestaag en systematisch proces. In de 'eenvoudige'

gevallen, waar bijvoorbeeld de oorspronkelijke eigenaar de bezetting overleefd had en dus geen overlijdensverklaring en zoektocht naar erfgenamen in het spel waren, vond rechtsherstel vaak al in 1946 of 1947 plaats. Een groot deel werd in de meeste gemeenten vóór 1950 afgerond. Maar er zijn ook uitschieters in de andere richting: elke gemeente heeft wel panden en percelen waarvoor pas in 1953 of soms zelfs in 1956 een streep werd gezet onder het proces.

Onze indruk is dat rechtsherstel voor landbouwgrond meestal vlotter verliep. In vrijwel alle gevallen gebeurde dit in 1946, 1947 of 1948. De meest aannemelijke verklaring is dat deze zaken

Afb. L: Rode Kruis briefje

Met deze formulieren bevestigde het Rode Kruis dat gedeporteerden naar alle waarschijnlijkheid vermoord waren in een concentratiekamp. Verschillende instanties (hier het NBI) had deze bevestiging nodig om rechtsherstel aan nabestaanden in gang te zetten. Hier de melding van het Rode Kruis voor een Joodse man uit Amsterdam.²

eenvoudiger waren: er waren geen minnelijke schikkingen en geen achterstallige belasting-aanslagen of onderhoudskosten. En in een flink aantal gevallen besloot men onderhands om het perceel bij de oorlogskoper te laten. Niet elke erfgenaam had immers behoefte aan een weiland, en de kopers waren vaak burens of pachters die een redelijke prijs betaald hadden.

Sommige dossiers waren ook destijds al heel ingewikkeld, door ontbrekende documenten, gaten in de regelgeving en competentiestrijd tussen instellingen. Zo kwamen we net als andere onderzoekers dossiers tegen waar het NBI zelf ook door de bomen het bos niet meer zag. Zoals bij een Joodse ondernemer in Deventer, die na de oorlog voor de helft al eigenaar van de onteigende firma was en voor de andere helft optrad als bewindvoerder voor een 'afwezig' familielid. De klussen aan aansprakelijkheden en inspraak werd hier voor alle betrokkenen onontwaarbaar.

In het gebombardeerde Nijverdal [Hellendoorn] ontstond bureaucratische verwarring toen een dorpsgenoot zijn noodwerkplaats inrichtte in de restanten van een zwaar beschadigd Joods pand, en huur wilde betalen. Maar aan wie? Aan de nabestaanden van de 'afwezige', aan de gemeente of aan het NBI? Ook de instellingen zelf waren het hier niet over eens en het NBI tikte de gemeente op haar vingers.

En wat te denken van het drama van twee ongehuwde zussen in Wassenaar die samen eigenaar waren van een pand en ook samen opgepakt werden op hun onderduikadres. De ene pleegde op dat moment zelfmoord, de ander werd enkele maanden later in een concentratiekamp vermoord. Zonder het te weten had ze toen al de andere helft van haar zus geërfd. Na de bevrijding claimden de broers, neven en nichten van beide zussen het recht om de NBI-plannen om het pand te verkopen te stoppen. Ze stelden dat ze minstens de erfgenamen van de ene zus waren. Het lot van de andere was nog niet bevestigd door het Rode Kruis. Het NBI wees die eis af, zoals achteraf bleek terecht. Haar dood werd pas in 1949 bevestigd, waarna de koopsom alsnog naar de erfgenamen ging.

Het historische oordeel achteraf over het NBI en de Raad voor de Rechtsherstel valt over het algemeen toch niet ongunstig uit. In de tijd van schrijfmachine, kaartenbak en brief was het een mammoetopgave om vastgoed terug te geven aan de rechtmatige eigenaar of zijn rechtsopvolger, ook gezien de wanorde van alle oorlogsadministraties. De latere kritiek op het naoorlogse proces van rechtsherstel in Nederland richtte zich immers vooral op de politieke keuze voor zogenaamd 'verdelend' in plaats van 'herstellend' rechtsherstel. Die kritiek ging minder over de uitvoering binnen die randvoorwaarden.

De ontrechten en hun nabestaanden konden in hun benarde situatie – en na traumatische ervaringen in concentratiekampen – duidelijk minder geduld opbrengen met de instanties. We kwamen regelmatig klachten tegen over de traagheid van de bureaucratie, het tot op de letter volgen van regeltjes en meer. Voor nabestaanden, die wisten of meenden te weten dat ze de rechtmatige erfgenamen waren en die na de oorlog vaak dringend behoefte hadden aan woonruimte, waren dit wachten en deze ambtelijke traagheid onverteerbaar. En als de nabestaande en erfgenaam in spe geen beheerder was, hield het NBI hem telkens buiten belangrijke beheerbeslissingen. Dit was juridisch correct, maar stuitte op groot onbegrip.

In Nijverdal [Hellendoorn] was de enige overlevende uit een grote familie ervan overtuigd 'enig rechthebbende' te zijn. Hij ergerde zich aan de beheerder, die ook nog eens uit 'zijn' vermogen betaald werd. Het kostte hem jaren om zijn eigen huis terug te krijgen, en ook de huizen en bedrijfspanden van zijn vader en ooms die gedeporteerd waren. Hij correspondeerde met de gemeente, appelleerde aan de burgemeester, maar schreef ook brieven aan het ministerie en aan de koningin.

ART. 3416

Doordelc Bureel 258

EIGENAAR	N A A M	VOORNAMEN	BEROEP	WOONPLAATS
	Cothunnen	Dirk	diefaster	Wormerveer

MEDE-EIGENAREN

VRUCHTGEWONTER, ERFPACHTER, RECHT VAN OPTAAL, HOUDER OF BEZITTER VAN HET RECHT VAN GEBRUIK EN BEKLENDING MEER

FOLDE, GEFUCHT of plechtige bevestiging (kone, gracht, enz.)	VERWIJZING NAAR		SOORT VAN EIGENDOM	GROOTTE	BELASTBARE OPBRENGST	BEKNOPT GESCHRIJVING DER PLAATS GEGAD	AANWIJZING DER ARTIKEL EN VOLGNUMMERS VAN HET REGISTRE
	let kadastrale plan	let register van oorschrijving (hypothek)					
1	1	1	1	1	1	1	1

Afb. M: Kadasterlegger met rechtsherstel

Op dit leggerartikel in het kadaster van Koog aan de Zaan [Zaanstad] is het rechtsherstel genoteerd. Op het leggerartikel van de oorlogskoper is aangegeven dat hij het perceel met vier huizen en een erf van de bezetter gekocht heeft (dj – dienstjaar 1944 ofwel in het jaar 1943). In 1946 is het perceel teruggegeven aan nabestaanden van de Joodse eigenaar.³

De leggerartikelen van het kadaster tonen voor de meeste panden onomstotelijk aan dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Want dan staat de naam van de oorspronkelijke eigenaar weer in het leggerartikel, of in ieder geval die van iemand (een erfgenaam) met dezelfde achternaam. Vaak, maar zeker niet altijd en overal, staat in het kadaster ook een aantekening van rechtsherstel. In alle andere gevallen hadden we een NBI-dossier of ander archiefmateriaal nodig om te bewijzen dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

Slechts in zeldzame gevallen constateerden we dat geen teruggaaf heeft plaatsgevonden – een paar procent van de ruim 800 door ons onderzochte panden. Dan bleef het pand dus in handen van de oorlogskoper. Het kan ook zijn dat wel rechtsherstel heeft plaatsgevonden maar geen teruggaaf, namelijk als de partijen in de minnelijke schikking afspraken dat de oorlogskoper het pand behield.

In een aantal gevallen weten we uit andere bronnen dat de Joodse eigenaar de onteigening vóór was geweest, door zijn bezit op het laatste moment te verkopen aan een niet-Joodse echtgenoot, vrienden, burens of bekenden. Deze noodverkoop belandden soms zelfs in de Verkaufsbücher. Maar de belofte om de koop na de oorlog terug te draaien, werd niet altijd nagekomen. Dat leverde in deze bijzondere gevallen dan toch strijd over rechtsherstel op, soms ook omdat de verkoop ondershands was gebeurd.

In Beverwijk [Noord-Holland (zuid)] hadden een paar Joodse vastgoedbezitters zo'n vooruitziende blik: zij verkochten hun onroerend goed al in 1940 aan niet-Joodse familieleden. In Raalte hadden erfgenamen na de bevrijding geen bestemming voor hun pand en hadden ze er vrede mee om het bij de buurman te laten, die het destijds op verzoek van de familie had gekocht van de bezetter.

Voor het regelmatig gehoorde vermoeden dat uiteindelijk veel oorlogskopers in het genot van geroofd Joods bezit zouden zijn gebleven, vonden we weinig bewijs. NSB'ers kregen na hun tribunaal en een eventuele gevangenisstraf in principe hun bezit terug. Ook hun oorlogskoop kregen ze dan terug, als zich geen Joodse eigenaar of erfgenaam gemeld had. Maar gezien de hoge percentages rechtsherstel gebeurde dat laatste in de praktijk zelden.

Een van de weinige gevallen die we vonden in het archief, is een pand in Doesburg, waarvoor geen erfgenamen waren, of ten minste geen erfgenamen die op de hoogte waren van het bestaan van het pand. Uiteindelijk deed het NBI het huis in een executieverkoop van de hand – echt een grote uitzondering. En ook hier was de oorlogskoper niet degene die daarvan profiteerde. Wel kun je je als onderzoeker verbazen over de dристheid en schaamteloosheid waarmee sommige oorlogskopers procedeerden om hun roofof bezit te behouden en het proces van rechtsherstel te traineren. Zoals een slager in Sneek, die als oorlogskoper de zaak van een Joodse concurrent kocht en na de bevrijding tegen elke prijs probeerde te behouden.

Bij een paar panden konden we niet vaststellen of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Dat komt doordat de archieven hier tekortschieten. Als een pand in het leggerartikel tussen 1946 en 1953 overgeschreven is van de naam van de oorlogskoper naar een onbekende, niet-Joodse naam zonder aantekening van rechtsherstel en als daarbij het NBI-dossier zwijgt, blijft een vraagteken over. Verkocht de oorlogskoper het pand voor eigen gewin? Of vond wel degelijk teruggaaf plaats, door overdracht aan bijvoorbeeld de niet-Joodse echtgenoot van de dochter van de oorspronkelijke eigenaar of een andere erfgenaam? De laatste optie is waarschijnlijker, maar we kunnen in deze gevallen alleen constateren dat we het niet zeker weten.

We vonden geen structurele verklaringen voor de lagere percentages rechtsherstel in een paar gemeenten, zoals Zandvoort en Ommen. Wel blijkt uit bestudering van talrijke dossiers voor gemeenten in heel Nederland, welke factoren een rol konden spelen bij de duur van het rechtsherstelproces.

Duidelijk, en niet verrassend, is dat rechtsherstel voor overlevenden sneller verliep dan voor nabestaanden. Paradoxaler is de vaststelling dat een NSB'er als oorlogskoper het rechtsherstel bespoedigde: die NSB'er moest zich namelijk verantwoorden voor een tribunaal van de Bijzondere Rechtspleging en in die tijd beheerde het NBI zijn bezit. We vonden dossiers waarin de 'minnelijke schikking' een gesprek tussen twee NBI-medewerkers was. Bijvoorbeeld in Wassenaar: de ene beheerder vertegenwoordigde de NSB-oorlogskoper die voor een tribunaal moest verschijnen en wiens vermogen ook Joodse panden omvatte. Ook de 'afwezige' ontrechten werden in deze onderhandelingen door een NBI-beheerder vertegenwoordigd.

Omgekeerd betekenden tussenhandelaren en het vaker doorverkopen van panden dat meer partijen bij het rechtsherstel betrokken waren. Dat leidde steeds tot vertraging, zelfs als niemand probeerde om een akkoord te blokkeren. Tussenhandelaren en meerdere opeenvolgende oorlogskopers vinden we vooral in middelgrote gemeenten, en nauwelijks in kleinere gemeenten in het achterland. Tussen de archiefstukken in Deventer vonden we een perfect voorbeeld van hoe ingewikkeld een minnelijke schikking kon zijn. Zeven partijen zaten hier aan tafel bij de notaris: meerdere oorlogskopers, erfgenamen, hypotheekverstrekken en beheerders.

De gemeente als partij

Het hele proces van rechtsherstel was in handen van het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel als landelijke instituties, en van hun regionale bijkantoren. Burgemeesters en gemeentebesturen hadden hierin geen zeggenschap en werden er ook niet of nauwelijks bij betrokken. Veel NBI-dossiers en gemeentearchieven bevatten voorbeelden van beleefde, maar wat korzelige briefwisselingen tussen NBI-kantoor en gemeentehuis. Meestal vroeg de burgemeester om informatie en was het NBI allesbehalve toeschietelijk in het verstrekken daarvan.

In de observaties over het handelen of niet-handelen van de onderzochte gemeenten nemen we aan dat zij zich moesten houden aan de regels voor rechtsherstel, zoals de regering die had opgesteld in het Besluit Vijandelijk vermogen (E133 van 20 oktober 1944) en het Besluit Herstel rechtsverkeer (E100 van 17 september 1944).⁴ Ons eigen oordeel over het grotere proces van rechtsherstel, en zelfs de excuses van de regering een halve eeuw later, gaan over de politieke keuzes die men landelijk maakte voor hoe het rechtsherstel werd ingericht. Gemeenten hadden hierin geen bevoegdheid of inspraak.

Gemeenten speelden dus normaalgesproken geen rol bij rechtsherstel, met uitzondering van de kwestie van de straatbelasting, die hieronder aan de orde komt. Soms was een gemeente wel een partij in het proces. Namelijk als die gemeente in de oorlog zelf een pand van de bezetter had gekocht. Of als ze op het moment van rechtsherstel probeerde om een pand van de oude-nieuwe Joodse eigenaar te verwerven.

Voor de volledigheid kijken we ook naar situaties waarin gemeenten tijdens de bezetting of na de bevrijding Joodse panden huurden of beheerden. Dat laatste komt vooral voor bij een aantal Joodse instellingen, zoals synagogen en begraafplaatsen. Deze werden over het algemeen niet door de bezetter in beheer genomen.

In drie jaar onderzoek zijn we maar een handvol situaties tegengekomen waarin de gemeente een Joods pand van de bezetter had gekocht. Deze paar situaties, inclusief de grotere bijna-aankoop in Nijmegen, staan in het vorige hoofdstuk. Als het om teruggaaf gaat, zijn al deze gevallen weer een verhaal op zich. Het enige gemeenschappelijke is dat de oplossing vrijwel nooit naar tevredenheid van beide partijen was.

De enige uitzondering hierop is het eerdergenoemde geval in Zaandijk [Zaandijk], waar de gemeente in de oorlog het huisje van een bejaarde Joodse inwonster had gekocht in een poging om haar te beschermen. De vrouw overleefde de oorlog en zag na de bevrijding af van rechtsherstel, vermoedelijk uit dankbaarheid. Ze liet het huisje aan de gemeente.

In de andere gevallen verliepen de gesprekken minder probleemloos. Wat steeds opvalt, is dat gemeenten bij koop na de bevrijding op geen enkele manier het bijzondere slachtofferschap van Joodse eigenaren lieten meewegen in hun belangenafweging en onderhandelingspositie. Dat sluit niet uit dat een gemeentebestuur wel handelde uit een algemeen belang van die gemeente en haar inwoners. Ook gemeenten hadden na de oorlog kantoor- en opslagruimte nodig, of zochten vastgoed voor andere belangrijke voorzieningen.

In Amstelveen eiste een Joodse weduwe in juni 1945 dat de gemeente haar huis teruggaf. Gemeente Amstelveen gebruikte het huis als noodziekenhuis en wilde minstens de oprichting van NBI en Raad voor het Rechtsherstel afwachten. Om die tijd te overbruggen, werd de gemeente huurder. Dezelfde gemeente gebruikte een ander Joods pand na de oorlog voor evacués.

In Holten in Salland [Rijssen-Holten] probeerde de gemeente in 1947 juist vaart te maken en haar voorwaarden door te zetten in de minnelijke schikking. Toen de erfgenaam niet akkoord ging, werd dit door toedoen van de gemeente een slepende zaak die tot 1954 duurde.

Het is begrijpelijk dat Joodse slachtoffers hun bezit zo snel mogelijk terug wilden krijgen, want dat gaf hun een veilig (eigen) dak boven het hoofd na jaren gevangenschap of onderduik. Na de traumatische ervaringen van de bezettingsjaren kwam elke tegenslag hierin extra hard aan.

Zoals later in dit hoofdstuk aan de orde komt, zijn van huurverhoudingen als privaatrechtelijke overeenkomsten na zoveel decennia nauwelijks sporen meer terug te vinden in de (overheids-) archieven. Dat een gemeente soms woonhuizen of opslagruimtes uit Joods bezit huurde van de Duitse beheerinstellingen, ontdekten we meestal door toeval. Bijvoorbeeld uit naoorlogse krantenartikelen.

In sommige situaties was de gemeente dus indirect ook partij in het rechtsherstel, als belanghebbende om het huurcontract langer door te laten lopen. Soms was dat de wens van de Joodse eigenaar, maar vaak ook niet.

In Apeldoorn huurde de gemeente al voor de bevrijding een onteigend Joods pand van een oorlogskoper en bracht er een distributiekantoor in onder. In het kader van rechtsherstel probeerde het NBI in 1948 de huurovereenkomst op te zeggen, maar de gemeente verzette zich daartegen. Ze wist de zaak te rekken tot het distributiekantoor eind 1949 sowieso gesloten werd. Rechtsherstel had plaatsgevonden, maar pas twee jaar later kon de eigenaar weer in zijn huis wonen.

In de gevallen waarin een gemeente pas na de oorlog koper of huurder van een Joods pand werd, is het voor onderzoekers lastig om de situatie te wegen, alleen al vanwege het gebrek aan archiefmateriaal. Door de gebleken zakelijke opstelling van gemeenten in deze, zonder blijk van empathie voor de Joodse overlevenden en nabestaanden, krijgen wij vaak de vraag of een gemeente haar Joodse burgers niet onder druk zette om een huur- of koopcontract te tekenen. Zo zou ze na de bevrijding alsnog misbruik kunnen hebben gemaakt van de kwetsbare positie van vervolgingsslachtoffers.

Deze begrijpelijke vraag is niet meer te beantwoorden vanuit de archieven. We kunnen hoogstens vaststellen dat een huurcontract heeft bestaan (en ook dat lukt niet altijd). In een aantal gevallen zal de gemeente ongetwijfeld druk hebben uitgeoefend, of zal de Joodse teruggekeerde zich onder druk gezet hebben gevoeld. Maar over de hoogte en redelijkheid van de huurprijs, of de belangenafwegingen van de Joodse verhuurder, kunnen we slechts speculeren.

Een bijzondere situatie deed zich in veel dorpen en steden voor bij Joodse inrichtingen als synagogen, scholen, begraafplaatsen en badhuisjes. In een paar gemeenten, zoals Lochem en Winterswijk, kocht de gemeente de synagoge. Maar dat zijn uitzonderingen. In meer gevallen werden de gebouwen beschadigd door oorlogsgeweld, of verwoest door nationaalsocialisten.

In de laatste oorlogsjaren deed de speciale instelling van het Commissariaat voor Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen (CNCV) in heel Nederland nog een poging om deze gebouwen en begraafplaatsen aan de gemeente te verkopen. Dat gebeurde namens de bezetter, en meestal vergeefs. Wel gebruikten gemeenten of bedrijven de synagoge soms als opslagruimte, tijdens en na de oorlog.

Omdat de bezetter deze Joodse gebouwen soms wel in beheer nam, maar ze niet verkocht en dus ook niet onteigende, vond er na de oorlog geen rechtsherstel plaats. De tragische kant van het verhaal is dat veel Joodse gemeenten door de Holocaust te weinig leden meer hadden om na de oorlog nog te kunnen functioneren. Laat staan om een synagoge te onderhouden of weer op te bouwen. Daarom werd in veel plaatsen de Joodse gemeente gesloten en samengevoegd met een grotere buurgemeente. Het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap – de overkoepelende organisatie van Joodse gemeenten – verkocht vervolgens de synagoge.

In Zaandam [Zaanstad] leverde dat een lange strijd op over een hypotheek die zou rusten op de synagoge bij rechtsherstel. Het NBI stond erop dat de hypotheek afgelost werd, die bij het inrichten van hun beheer boven tafel was gekomen. De overlevende leden van de Joodse gemeente hielden voet bij stuk dat zij deze hypotheek niet opgenomen hadden, en dat ze in de trieste omstandigheden na de deportaties ook niet in staat waren om deze financiële last te dragen. Gevolg was dat de synagoge niet herbouwd werd. Hoewel we er nog eens extra naar gezocht hebben, konden ook wij het raadsel van de hypotheek niet oplossen. Kil-boekhoudkundig was de opstelling van het NBI wel.

De minnelijke schikking

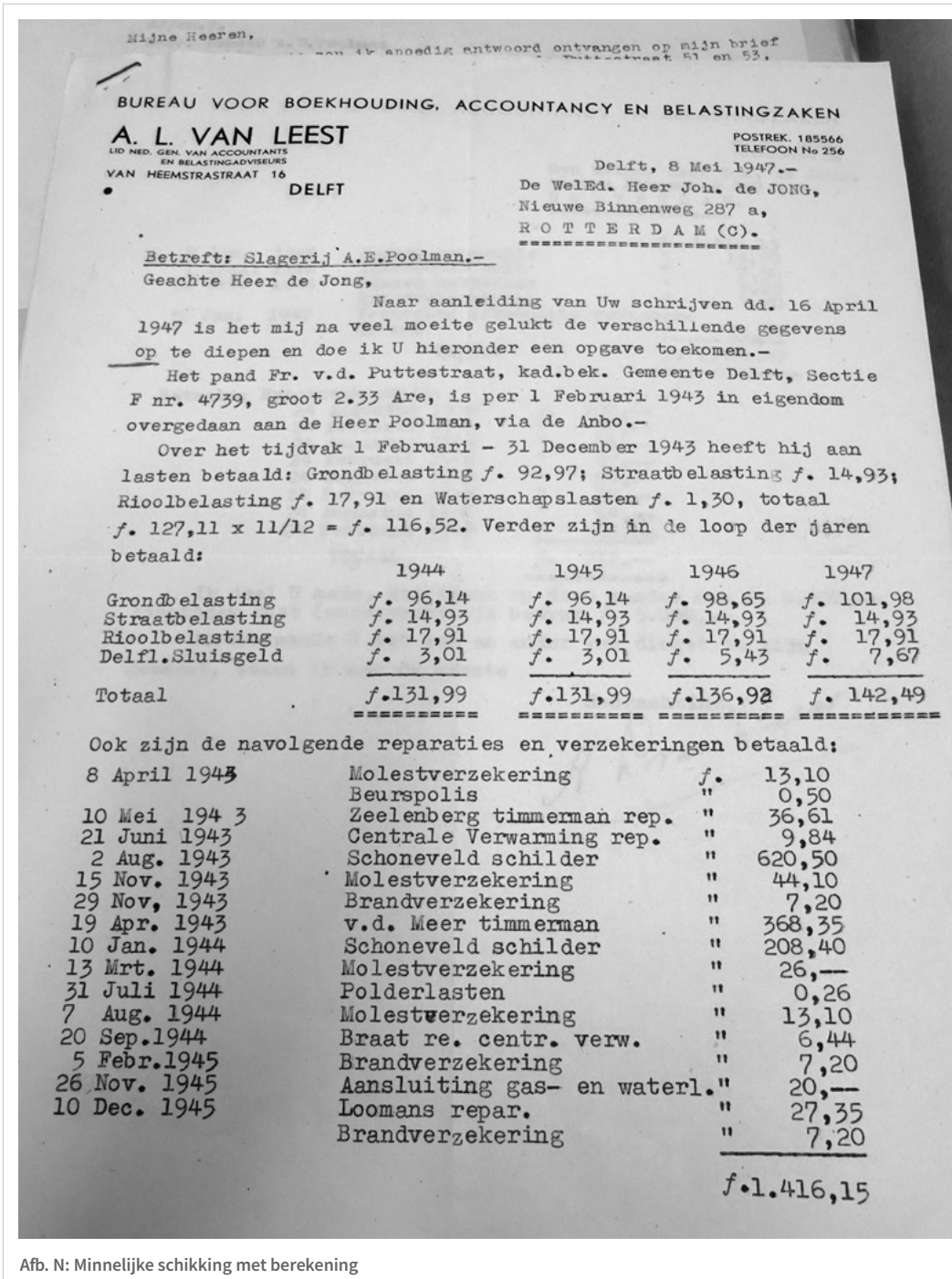
Een van de meest bevreemdende (en tegelijk veelzeggende) typen archiefdocumenten zijn de zogenaamde ‘minnelijke schikkingen’. Het streven van de Raad en het NBI was om oorlogskoper en ontrechte de terug-afwikkeling van de gewraakte koop ‘in den minne’ te laten schikken. Dat wil zeggen: zonder tussenkomst van een rechtbank. Bij de morele lading die rechtsherstel vanuit het perspectief van nu heeft, is dit een wel erg zakelijke, bijna boekhoudkundige aanpak.

Met hulp van een notaris stelde men een eindafrekening op van de kosten en baten. De eerste stap was het terugdraaien van de koop. De Joodse ontrechte werd weer eigenaar in het kadaster en sloot zijn bij de ontrechting afgekochte hypotheek opnieuw af. De oorlogskoper verloor het geroofde pand, maar kreeg zijn geld terug.

Eerst waren de oorlogskopers sceptisch of dit laatste zou functioneren (een van de redenen dat ze soms tegenwerkten): ze kregen immers geen geld, maar alleen een vordering op de in beslag genomen tegoeden van de Duitse roofinstellingen. Na een paar jaar bleek dat mee te vallen. Het grootste deel van de vordering werd daadwerkelijk uitbetaald.

Daarna moest men het eens worden over alles wat door de nietigverklaring geacht werd ‘niet gebeurd’ te zijn. De oude eigenaar had recht op de huurinkomsten uit de tussenliggende jaren, maar hij moest wel de landelijke en gemeentelijke belastingen over het pand uit diezelfde jaren terugbetalen aan de oorlogskoper of alsnog voldoen als de oorlogskoper dat niet gedaan had. Over het algemeen blijkt uit ons onderzoek voor tientallen panden met NBI-dossiers dat alle partijen deze werkwijze (noodgedwongen) accepteerden, en daarbinnen hun belangen verdedigden.

Bovenstaande kosten en baten kon men vaak nog onderbouwen met rekeningen en aanslagen. Maar de boekhoudkundige afrekening ging verder: oorlogskopers maakten geldend dat ze het pand hadden onderhouden, gerenoveerd of verbouwd en geld in de tuinaanleg hadden gestoken. Ook die kosten wilden ze vergoed zien. De oorspronkelijke eigenaar betwistte regelmatig de hoogte van die kosten, of zei het niet eens te zijn met de uitgevoerde verbouwingen. Niet zelden zullen oorlogskopers de geschatte kosten in de onderhandelingen naar boven bijgesteld hebben. Maar zelfs waar dat niet zo was, wilde de ontrechte zijn woning in de oorspronkelijke staat terug, zonder te betalen voor een verbouwing die hij het liefst terug zou willen draaien.

Afb. N: Minnelijke schikking met berekening

De afbeelding laat een voorbeeld van een minnelijke schikking zien en met name het gedeelte waar boekhoudkundig kosten en baten tegen elkaar werden afgezet. De oorlogskoper maakt hier diverse kosten van belastingaanslagen tot onderhoud geldend in de onderhandelingen over een minnelijke schikking.⁵

In Alkmaar streden een oorlogskoper en een Joodse ontrechte tot aan de Raad voor het Rechtsherstel. De koper had van de vooroorlogse Joodse modezaak een bakkerij gemaakt en daar naar eigen zeggen flink geld in gestoken. Het is niet moeilijk om het standpunt van het slachtoffer te omarmen. Zij wilde haar pand terug in de oorspronkelijke toestand, mét inventaris en zonder bakoven.

In Nijmegen gebeurde het omgekeerde: de bakkersoven van een Joodse eigenaar was verdwenen en de bakkerij was in handen van de oorlogskoper een café geworden. De oorlogskoper weigerde schadevergoeding te betalen om het pand in de oorspronkelijke toestand te brengen en de zaak sleepte voort tot 1955.

De veelgehoorde kritiek op deze minnelijke schikkingen is tweeledig, nog afgezien van de moreel bevreemdende eindafrekening tussen dader en slachtoffer op zich. Ten eerste was het resultaat onder de streep dat het Joodse slachtoffer belasting betaalde over de jaren die hij in onderduik of in een concentratiekamp had doorgebracht. Ten tweede is er, gezien de zwakke onderhandelingspositie van teruggekeerden, de terechte vraag hoe ‘minnelijk’ en vrijwillig deze schikking nu werkelijk was. De oorlogskoper had immers een dak boven zijn hoofd en kon, als hij dat wilde, de onderhandelingen rekken in de hoop dat de ontrechte op zou geven of in zou stemmen met een voor hem ongunstig akkoord.

Door de bovengenoemde bijkomende kosten zijn er uit de verschillende rapporten wel genoeg schrijnende gevallen bekend van oude eigenaren die hun bezit terugkregen, maar direct weer moesten verkopen om de kosten te dekken.

In een aantal gevallen slaagden de partijen er niet in om het eens te worden. Dan werd de zaak voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Uiteindelijk behandelden deze rechters duizenden zaken, maar meestal gingen die niet om vastgoed, maar om kunstvoorwerpen, sieraden en waardepapieren. In de kaartenbakken van de Raad vonden we per gemeente meestal maar een paar met ‘O’ (onroerend goed) gemarkeerde kaartjes, hoewel we er in totaal 13.000 hebben bekeken. Kennelijk verliep rechtsherstel in de meeste gevallen goedschiks of kwaadschiks via een minnelijke schikking, onder verantwoordelijkheid van het NBI. Vaak verwees de rechter het dossier bovendien weer terug naar de Raad voor het Rechtsherstel voor een minnelijke schikking. Wel is het algemene beeld dat rechterlijke uitspraken vaak ongunstig uitpakten voor de oorlogskoper.

In Apeldoorn weigerde een oorlogskoper in te stemmen met de voorwaarden van een onderhandse overeenkomst. In 1948 belandde de zaak bij de Raad voor het Rechtsherstel, maar die veegde zijn bezwaren over waardevermeerdering van het vastgoed van tafel als ‘niet steekhoudend’. Men verwachtte dat oorlogskopers zich constructief opstelden, maar ze hoefden geen schuldbewustzijn te laten zien. In Nijverdal [Hellendoorn] wilde een oorlogskoper van geen wijken weten

Afb. O: Kaartenbak van de Raad voor het Rechtsherstel

De administratie van de Raad voor het Rechtsherstel was georganiseerd in meerdere systemen van kaartenbakken met duizenden kaartjes. Een van de belangrijkste waren de kaartenbakken met rechtszaken die verwezen naar achterliggende procesdossiers. Die dossiers zijn niet altijd vindbaar en deels vermoedelijk vernietigd of verloren gegaan.⁶

om het perceel van zijn huis, dat door oorlogshandelingen was verwoest, te behouden. De Joodse ontrechte kreeg uiteindelijk rechtsherstel via het Grootboek voor de Wederopbouw, maar de gemeente stelde ook de oorlogskoper wel tevreden met een ander perceel.

Kortom, de politieke keuze voor verdelend rechtsherstel leidde in de praktijk tot minnelijke schikkingen, met alle ongelijkheid van dien. Ook veroorzaakte het een onontwarbare kluwen strijdvragen over kosten en inkomsten. Er bleven immers twee werkelijkheden naast elkaar bestaan: de werkelijkheid die gecreëerd was door de nazi-roof en verkoop, en de werkelijkheid die gedictreed werd door de Nederlandse regering en het Besluit Herstel rechtsverkeer.

Rechtsherstel via het Grootboek

Of rechtsherstel wel of niet plaatsvond, kunnen we dankzij de leggers in het kadaster vrijwel altijd met zekerheid zeggen. Daarop is één belangrijke uitzondering. In het vorige hoofdstuk kwamen al panden aan de orde die niet onteigend werden omdat de eigenaar Joods was, maar omdat ze samen met omliggende panden, straten of hele wijken zwaar beschadigd waren door oorlogsgeweld. Soms ging het om bombardementen, of om gevechtshandelingen bij de Duitse inval of de bevrijding (o.a. Rotterdam, Middelburg, Arnhem, Nijmegen, Den Helder, Nijverdal). Een andere oorzaak was de bouw van de Atlantikwall langs de kust. Voor die Duitse verdedigingslinie moest heel wat woonbebouwing wijken, bijvoorbeeld in Den Helder en Zandvoort.

Voor al zulke situaties kende het Nederlandse recht al voor de oorlog de mogelijkheid om woonbezit te onteigenen. Meteen na het bombardement op Rotterdam ontwierpen Nederlandse bestuurders een compensatieregeling. De Duitse bezetter keurde die regeling goed, maar de Nederlandse regering zelf zette haar ook voort na de bevrijding. Deze regeling bestond uit een zogenaamd Grootboek voor de Wederopbouw. Daarop kreeg de gedupeerde een trekkingsrecht, ter waarde van de vooroorlogse waarde van het beschadigde of gesloopte huis met grondstuk dat onteigend was.

Dit trekkingsrecht komt dus neer op een uitgestelde onteigeningsvergoeding. Over de waarde werd een jaarlijkse rente van 4 procent betaald. De oorspronkelijke eigenaar had wel de plicht om een nieuwe woning te bouwen, of zijn claim door te verkopen aan iemand die deze plicht kon nakomen. Pas na de nieuwbouw werd de vooroorlogse waarde uitbetaald.

Deze regeling gold voor iedereen die woonbezit had verloren door oorlogshandelingen, niet alleen voor Joodse slachtoffers. In hun geval kon het wel gebeuren dat hetzelfde pand twee keer werd onteigend: eerst in het kader van de anti-Joodse maatregelen, en vervolgens nogmaals voor de bouw van de Atlantikwall of na een bombardement voor de wederopbouw. Een nog kleiner aantal panden werd eerst voor de bezetter gevorderd, vervolgens in het kader van de anti-Joodse maatregelen onteigend en na een bombardement opnieuw onteigend.

In Zandvoort [Noord-Holland (zuid)] sloopte de bezetter een flink deel van de woonbebouwing voor de Atlantikwall. Men verklaarde deze straten in de buurt van de kust eind 1942 eerst tot Sperrzone, en de bewoners werden geëvacueerd. De sloop begon later, maar al een halfjaar daarvoor had de NGV de Joodse panden in beheer genomen en de bewoners gedwongen naar Amsterdam laten verhuizen. De NGV kreeg alleen nauwelijks gelegenheid om de panden te verkopen of verhuren. De komst van de Sperrzone was al te voorzien, en omdat niemand zonder speciale toestemming in deze zone mocht komen, kon van 'woongenot' geen sprake meer zijn. Het

bleef dus bij beheer, gevolgd door sloop. Na de bevrijding kregen alle gedupeerden een claim op het Grootboek, ook de Joodse eigenaren of hun nabestaanden.

In Nijmegen was de volgorde hetzelfde, maar veroorzaakten de geallieerden de oorlogsschade. De bezetter nam een aantal Joodse panden in beheer, maar de voorgenomen verkoop (onder andere aan gemeente Nijmegen zelf) ging nooit door, omdat de Amerikanen begin 1944 de binnenstad bombardeerden. Na de oorlog onteigende de gemeente deze straten, en ze werden voor de stadvernieuwing opnieuw verkaveld. Ook hier vond rechtsherstel plaats via het Grootboek, waarop ook de vroegere burens van de Joodse oud-eigenaren uit dezelfde gebombardeerde straten en wijken trekkingsrecht kregen.

Voor ons als onderzoekers is deze – op zich goed doordachte – regeling van het Grootboek een serieus probleem. Het pand is verdwenen, en door de herverkaveling weten we ook het perceelnummer niet meer. Dat maakt het vrijwel onmogelijk om met onze gebruikelijke bronnen nog te achterhalen wat er precies gebeurd is. En vooral: of rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Zelfs in het uitgebreide onderzoek van het NIOD voor Rotterdam koos men ervoor om deze vorm van onteigening, en dus ook rechtsherstel, buiten beschouwing te laten. In het rapport staat alleen een schatting van het aantal verwoeste Joodse panden binnen de brandgrens van mei 1945.⁸

We kregen er zelf ook mee te maken: bij de kustgemeenten van Den Helder tot Zandvoort vanwege de Atlantikwall, en door de bombardementen en grotere oorlogsschade in Nijmegen, wederom Den Helder, Middelburg en Nijverdal [Hellendoorn]. In eerste instantie vatten ook wij de inrichting van claims op het Grootboek voor Joodse en niet-Joodse gedupeerden op als eindpunt van het traject naar rechtsherstel. In Den Helder onteigende de bezetter ongeveer 100 Joodse panden. Slechts de helft daarvan werd verkocht. Voor een groot deel van de rest zal rechtsherstel hebben plaatsgevonden via het Grootboek.

Om een indruk te geven van de schade: voor heel Den Helder waren er ruim 2.000 claims op het Grootboek voor slachtoffers van oorlogsschade. De dossiers van het Grootboek zijn tot 2030 beperkt toegankelijk in het Nationaal Archief, en dat maakt ze bewerkelijk als onderzoeksbron. Een gelukkig toeval in Den Helder hielp ons verder. Een ambtelijke lijst van de gemeente over

MINISTERIE VAN WEDEROPBOUW EN VOLKSHUISVESTING
Afdeling Vaststelling Oorlogsschade
V.O. HERBOUW

MEMORANDUM

Aan: Gemeenteverken te Diemen.

De aanvraag Nr. 17
Bij de kustgemeenten van Den Helder tot Zandvoort vanwege de Atlantikwall, en door de bombardementen en grotere oorlogsschade in Nijmegen, wederom Den Helder, Middelburg en Nijverdal [Hellendoorn].

Naam belanghebbende op schadeform: Firma F. van Zuiden en Co
Kadl: Kadl
Gemeente: Diemen
Schadeadres: Diemerke 20
Kasloede aanduiding: Diemen F.-108
Schade Enquête Commissie en Nr.: Vor3 no. 12024
Schadeform: 15-12-1943
Aard van het pand: woonhuis met schuur

Bijdrage in de oorlogsschade ex art. 11 en 12 (Basis Met '40) f 4584,--
Waarde restant opstellen (Basis Met '40) f --
Waarde van de grond f 1020,-- waarvan in aanmerking genomen bij bepaling der bijdrage
in oorlogsschade f 1020,--
Oorlogsschadevergoeding grond f 1020,--
Oorlogsschadevergoeding restant f -- per Mei '40
Oorlogsschadevergoeding restant f --

Verklaring inhoud object, gasprij: per eenheid naar aard en per woning:

Woning:	Bedrijfsruimte:
Woonruimte: 370 m3	
Bedrijfsruimte:	
Kelder (bij woning): 8	
Schuur: 20	
Garage:	
Totaal: 398 m3	

Omschrijving boorspruit: --

OPMERKINGEN:

1. De schade is niet te herstellen.
2. De schade is niet te herstellen.
3. De schade is niet te herstellen.
4. De schade is niet te herstellen.

44. 30 October 1951
HET HOOFD VAN DE AFDELING
VASTSTELLING OORLOGSSCHADE,
[Handwritten signature]

Afb. P: Grootboek voor de Wederopbouw
Documentatie uit het schadedossier voor de wederopbouw
voor een verwoest pand in Diemen.⁷

grootboekinschrijvingen bood wel de ingang om Joodse panden te vinden. Daaruit blijkt dat voor veruit de meeste panden inderdaad rechtsherstel via het Grootboek heeft plaatsgevonden. Er is geen reden om aan te nemen dat dit in andere kustgemeenten anders was.

De klankbordgroepen in een aantal Noord-Hollandse gemeenten vroegen zich af of voor zulk Joods eigendom misschien geen rechtsherstel heeft plaatsgevonden, omdat nabestaanden wel zouden moeten weten dat zo'n claim op het Grootboek bestond. Maar niemand van de onderzoekers en nabestaanden wist hoe groot dit verschil in rechtsherstel in percentages daadwerkelijk was. De redenatie klinkt aannemelijk, hoewel de 'test' voor Den Helder de aanname niet meteen bevestigde. Kwam werkelijk minder rechtsherstel tot stand en kwam dus meer Joodse bouwgrond en vermogen zo 'om niet' in handen van de gemeente?

Daarom overwogen een aantal gemeenten in Noord-Holland vervolgonderzoek in opdracht te geven om deze vraag te beantwoorden. Bij dat vervolg is Advies & Actualiteit niet betrokken. Voor de Zeeuwse gemeente Middelburg – met de stadsbrand van mei 1940 en met de inundatie en bombardementen bij de bevrijding in november 1944 – hebben we wel een poging gedaan om het Grootboek mee te nemen als bron in het onderzoek naar rechtsherstel. In het Nationaal Archief is dit een grote collectie – ruim 5.000 inventarisnummers en meer dan 300 strekkende meter archief en, zoals gezegd, beperkt openbaar.⁹

Uiteindelijk bleken het Nationaal Archief en het archief van de Directie van het Grootboek daar niet de beste plaats om antwoord op onze vragen te krijgen. Bij het omvangrijke archief hoort een database op aanvrager en plaats, maar de inschrijvingsdossiers zijn beperkt openbaar (net als de database zelf). Gelukkig vonden we in het Zeeuw Archief voor Middelburg de lokale dossiers over de onteigeningen gebundeld en zonder beperkingen.

Daarom zijn we begonnen met het verzamelen van alle Joodse panden die we gevonden hadden, die in beheer waren genomen en eventueel onteigend en doorverkocht. Volgens de grondige inventarisatie van het eigen vooronderzoek van de gemeente ging het om 78 panden. De helft is sowieso nooit verkocht, zodat van rechtsherstel geen sprake kon zijn. In het kadaster vonden we bovendien voor nog eens een kwart rechtsherstel via het NBI. Zo bleven 25 panden over waarvoor het rechtsherstel, als het plaatsgevonden had, via het Grootboek verlopen was.

We hebben een aantal van deze dossiers weten te reconstrueren. We vonden daarbij vooral gevallen waarbij ook langs deze weg wel rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Nabestaanden of Joodse eigenaren die overleefd hadden, wisten de Grootboek-inschrijving uit het vermogen van de oorlogskoper, dat door het NBI beheerd werd, terug te krijgen.

Het blijkt dus niet mogelijk om de vraag te beantwoorden of minder vaak rechtsherstel tot stand kwam als het onteigende pand eenmaal door een Grootboek-inschrijving was vervangen. En dat ligt aan de omvang van de kwestie. In heel Nederland zijn vele duizenden panden door oorlogsgeweld verwoest, meestal bij de Duitse inval of bij de bevrijding 4 of 5 jaar later. Slechts in een beperkt aantal gemeenten heeft op grotere schaal onteigening plaatsgevonden voor wederopbouw. Voor Rotterdam is de schatting enkele honderden panden ofwel enkele duizenden voor heel Nederland. Op de totale woonbebouwing in Nederland was naar schatting 1% in handen van Joodse eigenaren. Wat onteigening en Grootboek betreft dus hoogstens enkele honderden panden. Tegelijk hebben we gezien dat ook het percentage afgerond regulier rechtsherstel per gemeente sterk kon variëren. Al was het gemiddeld ongeveer 90% voor de 800 panden die we in heel Nederland gereconstrueerd hebben. In Middelburg ging het om niet meer dan 14 transacties in de Verkaufsbücher en nog

geen 100 panden in totaal. Alleen als was gebleken dat inschrijvingen in het Grootboek vrijwel nooit van de oorlogskoper weggenomen en teruggegeven waren aan (nabestaanden) van Joodse ontrechten, zou dat een echt antwoord zijn geweest. Nu zijn de aantallen zo klein dat percentages weinig zeggen.

Wanneer Joodse ontrechten die misschien nog wel een NBI-claim zouden hebben ingediend, niet op het idee kwamen om bij het Grootboek aan te kloppen, vond voor Joods eigendom geen rechtsherstel plaats. In de systematiek van de 'Nederlandse' onteigeningen en het Grootboek, was dit financieel strikt genomen in het voordeel van de betreffende gemeente. Die hoefde bij de verkoop en bebouwing van een aantal nieuwe percelen geen trekkingsrecht op het Grootboek uit te betalen. Dat wil niet zeggen dat gemeenten zich hier willens en wetens verrijkten ten koste van Joodse slachtoffers van (dubbele) onteigening.

Ook de aanname dat via het Grootboek onder de streep minder vaak rechtsherstel plaatsvond, vanwege de extra bureaucratische horde, moeten we kritisch bezien. De eigendommen van Joodse burgers vormen een paar procent van het totale vernietigde woonbezit. En voor overlevenden of directe familie (nabestaanden) in de omgeving was de ene vorm van rechtsherstel niet moeilijker dan de andere. Bij verre verwanten die misschien niet op de hoogte waren van het woonbezit, of bij verwanten die na de oorlog niet naar Nederland terugkeerden, is de aanname redelijk dat vaker geen rechtsherstel plaatsvond. Maar dat gaat kennelijk om kleine aantallen die geen duidelijk lagere percentages rechtsherstel opleverden.

Gemeentebelastingen en naheffingen

Tien jaar geleden bleek bij de eerste gemeentelijke onderzoekprojecten dat gemeente Den Haag na de bevrijding actief Joodse huiseigenaren een nieuwe aanslag stuurde voor straatbelasting vanaf het moment van onteigening. Soms was die aanslag zelfs vergezeld van een boete voor achterstallige betaling. De verontwaardiging over deze historische constatering was groot. In een kille boekhoudkundige gevolgtrekking uit het nul en nietig verklaren van de oorlogsverkoop had de stedelijke bureaucratie Joodse overlevenden of hun nabestaanden laten betalen – en zelfs beboet – voor de jaren die ze in een concentratiekamp of in onderduik hadden doorgebracht.

In Amsterdam speelde iets soortgelijks, zo bleek, met de aanslagen erfpacht. Het ging bij de straatbelasting om een relatief lage belastingaanslag vergeleken met de landelijke grondbelasting. Erfpacht kon voor sommige panden om aanzienlijke sommen gaan. Het is vooral de veelzeggende vanzelfsprekendheid waarmee de gemeenten deze aanslagen opstelden, die de aanzet gaf om deze vraag ook mee te nemen in het onderzoek voor andere gemeenten.

Den Haag en zeker Amsterdam zijn niet met de andere gemeenten te vergelijken, alleen al wat betreft het aantal onteigende Joodse panden. Van 'onze' gemeenten hebben Deventer en Zutphen de meeste transacties in de Verkaufsbücher (ieder 96), tegenover 418 in Den Haag en 1.779 in Amsterdam. Zeker bij gemeenten met nog veel minder Joods wooneigendom is het onwaarschijnlijk dat ambtenaren zich proactief bezighielden met naheffingen. De gemeente had veel moeite moeten doen om (via het NBI) een klein aantal schuldenaren te achterhalen, voor een belasting van een paar gulden per jaar per pand.

Toch mogen we aannemen dat men geen morele bezwaren zou hebben gehad tegen deze aanpak: in de paar gevallen waar een gemeente door toeval op een achterstallige rekening stuitte,

verstuurde ze wel degelijk een aanmaning. De ontnuchterde conclusie is dus dat praktische hindernissen gemeenten hiervan afhielden, en niet morele scrupules.

Wat de heffing van de straatbelasting betreft (die in sommige gemeenten wegenbelasting, weg-belasting of hovenbelasting heette): tijdens de bezetting hielden de meeste gemeenten daarvoor dezelfde werkwijze aan als voor de oorlog. De huiseigenaar kreeg de aanslag per post toegestuurd en ging dan vaak naar het gemeentehuis om contant te betalen. Een paar gemeenten vormen een uitzondering op dit verhaal: zij voerden pas na de oorlog straatbelasting in.

In de eerste jaren na de onteigening betaalde de oorlogskoper meestal braaf deze aanslag. Zelfs de Duitse roofinstellingen deden dat voor de panden in hun beheer die nog niet verkocht waren. Vanaf 1943, en zeker na Dolle Dinsdag (5 september 1944), was deze belastingmoraal verdwenen. De Duitse instellingen probeerden niet meer om de schijn van legaliteit op te houden en steeds meer oorlogskopers (veelal NSB'ers en collaborateurs) sloegen op de vlucht.

Het bewijsmateriaal in de archieven voor deze vraag laat bijna overal te wensen over. In de NBI-dossiers vonden we vaak de briefjes met de belasting-aanslag over 1943 of 1944. Niet zelden gaven de opeenvolgende naoorlogse NBI-beheerders deze briefjes alleen maar door. Vaak werd er pas betaald op het moment van rechtsherstel – door de oude/ nieuwe Joodse eigenaar of (veel vaker) diens nabestaanden.

Juist ook omdat rechtsherstel een landelijke aangelegenheid was, en geen gemeentelijke, is er in deze gevallen geen enkele reden om aan te nemen dat de betreffende gemeente een actieve rol speelde en de achterstallige belasting invorderde. Onder de streep is het resultaat dat de Joodse eigenaar alsnog de belastingaanslag over zijn lijdensjaren betaalde. Wij spreken in onze rapporten dan ook niet van een 'naheffing' maar van een 'achterstallige betaling'.

Afb. Q: Belastingvordering

De afbeelding is een voorbeeld uit Wassenaar van de vordering van de landelijke grondbelasting (tot de deurwaarder aan toe) over de oorlogsjaren voor een in beheer genomen Joods pand.¹⁰

Zolang de gemeenteadministratie door de oorlog niet verloren is gegaan, kunnen we aannemen dat een gemeente in elk volgend jaar eventueel nog openstaande aanslagen voor voorgaande jaren meestuurde, zowel voor als na de bevrijding. Ook hierbij maakten ambtenaren geen onderscheid tussen Joodse en niet-Joodse inwoners en huiseigenaren.

Voor vrijwel geen enkele gemeente bestaan de belastingaanslagen uit deze jaren nog – Leeuwarden en Geertruidenberg zijn de uitzonderingen. Bijna overal zijn de belastingkohieren vanaf de jaren vijftig vernietigd volgens de gebruikelijke archiefpraktijk. Wat nog over is, zijn de grootboeken van de inkomsten. Maar daar vinden we hooguit een aantekening dat eigenaren in bij-

voorbeeld 1947 alsnog hun aanslagen straatbelasting uit de laatste bezettingsjaren betaald hebben. Of de laatste openstaande rekening is voor een bepaald jaar 'oninbaar' verklaard. Meestal staan hier geen namen bij en kunnen we dus niet achterhalen of het (ook) om Joodse inwoners ging. Ook onze collega-onderzoekers moesten bij deze vraag de handdoek in de ring werpen bij gebrek aan bronmateriaal.

Er is geen enkele aanwijzing dat Joodse burgers als groep anders behandeld werden. Niet positief door kwijtschelding, en niet negatief door actieve naheffing op het moment van rechtsherstel. Uit het archief achterhaalden we voor bijvoorbeeld Alkmaar dat de gemeente straatbelasting kwijtschold aan individuele burgers die de aanslagen door omstandigheden niet konden betalen. Daarbij worden met naam en toenaam ook een aantal Joodse Alkmaarders en een Joodse instelling genoemd, maar nauwelijks over hen als groep of bijzonder slachtofferschap. In een paar steden, zoals Deventer, lazen we in het grootboek van de inkomsten dat achterstallige aanslagen na de bevrijding alsnog werden betaald.

De ijzeren bureaucratische logica van de gemeentelijke belastingheffing zien we pas aan het werk op de zeldzame momenten dat een gemeente zelf wél partij was bij rechtsherstel. Bijvoorbeeld omdat ze het pand toen kocht van de rechtmatige Joodse eigenaar, omdat ze oorlogskoper was geweest, of omdat ze het pand tijdens of na de bezetting huurde (van de bezetter, de oorlogskoper of de Joodse eigenaar). In al die gevallen kreeg een gemeente ongewild het bewijs onder ogen dat er nog een aanslag gemeentebelasting openstond. De gemeentelijke belastinginner bleek dan, in de gevallen die we onderzocht hebben, niet in staat om deze schuld door de vingers te zien – ondanks de omstandigheden.

Een actieve naheffing was afgezet tegen het grote aantal minnelijke schikkingen een echte uitzondering. Tegelijkertijd is het patroon duidelijk: als een gemeente door toeval kennis kreeg van een achterstallige betaling en ook wist wie ze als schuldenaar moest aanspreken, gebeurde dat ook. Meestal bij naoorlogse koop- of huuronderhandelingen waarbij de gemeente zelf partij was, onder andere in Ommen. Voor één van de Joodse panden in de gemeente had al rechtsherstel plaatsgevonden. De beheerder onderhandelde vervolgens in naam van de erfgenamen over verkoop. De gemeente was geïnteresseerd, maar moest opbieden tegen een andere partij. De gemeenteontvanger van Ommen stuurde op dat moment een naheffing aan het NBI (waar wij ze in het dossier vonden) en werd doorverwezen naar de beheerder. Het ging om slechts 13 gulden voor de jaren 1943-1947, maar een heuse naheffing was het wel.

Kortom, het beeld van gemeentebelastingen (en erfpacht) buiten de grote steden is duidelijk anders dan in Amsterdam en Den Haag. Tegelijkertijd bevestigen onderzoeksresultaten uit de provincie de belangrijkste constatering. Naheffingen zoals in Amsterdam en Den Haag komen we niet of nauwelijks tegen. Tegelijkertijd bevestigt de gemeentelijke belastinginning in heel Nederland de afwezigheid van enig besef of erkenning van het bijzonder slachtofferschap van Joodse burgers. Waar gemeenten een openstaande aanslag ontdekten, inden ze die en ze scholden geen belastingen kwijt voor groepen burgers. Dat gebeurde hoogstens individueel wanneer duidelijk was dat de debiteur de middelen niet had om te betalen. Kortom, het ontbreken van naheffingen is te verklaren uit praktische en niet uit morele bezwaren op het gemeentehuis. Eenzelfde houding kwamen we vaker tegen zowel bij bestuurders en ambtenaren als bij het publiek. Daarover meer in het hoofdstuk over bejegening.

Joodse huurders en hun terugkeer

Door het onderzoek naar Joodse onteigeningen krijgen we een beeld van de roof van wooneigendom. En uit het trage rechtsherstel blijkt ook de nijpende woonsituatie van teruggekeerde huisbezitters. Maar dit laat nog niet zien wat de situatie was van het grotere aantal Joodse burgers, vluchtelingen en evacués die een woning huurden. Of van degenen die, zeker in bepaalde gemeenten en in de tijd voor de deportaties, simpelweg inwoonden in vaak overvolle woningen.

In een aantal gemeenten kwam vanuit de klankbordgroep daarom de begrijpelijke wens om ook hier aandacht aan te besteden. De vraag was vooral of Joodse teruggekeerden het recht kregen om ook weer in hun vroegere huurwoning in te trekken – als een vorm van rechtsherstel zonder eigendom.

Voor het overgrote deel huurden deze mensen van particulieren. De overheidsarchieven bieden dus geen duidelijkheid bij de reconstructie van hun woonsituaties tijdens en na de bezetting. Tegelijk suggereert dit ook het meest waarschijnlijke antwoord: de gemeente was niet in de positie om te zorgen dat teruggekeerden hun oude huurwoning weer konden betrekken bij een particuliere verhuurder. De consequentie zou geweest zijn dat de huurders van dat moment uit hun woning hadden moeten worden gezet. Deze huurders waren anders dan oorlogskopers niet noodzakelijkerwijs op de hoogte van het ‘verleden’ van hun woning. En het rechtsherstel voorzag hier ook niet in. Ook in de notulen van naoorlogse gemeenteraden en colleges vonden we nergens aanwijzingen dat een gemeente zelfs maar overwoog zich hierin te mengen.

In het onderzoek voor Alkmaar namen we dit aspect bij wijze van uitzondering wel mee. Zoals verwacht bleek dat Joodse overlevende huurders niet of nauwelijks terugkeerden naar hun vooroorlogse huurwoning. Er was in ieder geval geen aparte regeling om dit voor de teruggekeerden als groep mogelijk te maken. Wel werden Joodse burgers, net als andere inwoners, in een aantal gemeenten aantoonbaar geholpen bij de zoektocht naar een dak boven hun hoofd in de tijd van woningnood.

In één geval stuitte we zelf op een uitgebreid archief van een woningbouwvereniging, namelijk in Zaanstad. Maar zelfs voor deze gemeentelijke woningbouwvereniging, Stichting Centraal Woningbeheer, kregen we geen individuele huurders in beeld. We vonden alleen de aankopen en andere activiteiten van de vereniging tijdens en na de oorlog.

Een vraag die hierop aansluit, en die ook regelmatig gesteld werd bij de bespreking van onze rapporten, is die naar rechtsherstel en woongenot. Uit een aantal dossiers weten we dat Joodse huiseigenaren soms hun pand en eigendomstitel in het kadaster wel terugkregen, maar nog steeds niet zelf weer in de woning konden trekken. In hun huis woonde namelijk een niet-Joodse huurder.

Als de oorlogskoper het pand verhuurd had, eindigde de huurovereenkomst niet met de wisseling van eigenaar. Anders dan de oorlogskoper wist de huurder vaak niets over de voorgeschiedenis van het pand. Pas als hij weer eigenaar was, kon de Joodse ontrechte de huur opzeggen. In de minnelijke schikking corrigeerde men wel wie aanspraak had op de huurpenningen, maar niet op het woongenot op zich. Dat neemt niet weg dat Joodse teruggekeerden hier heel anders naar keken.

Zo kwamen we regelmatig Joodse oude-nieuwe eigenaren tegen die protesteerden tegen het feit dat hun huis bewoond was, zodat ze er niet meteen zelf weer in konden wonen. In Nijverdal [Hellendoorn] zorgde een teruggekeerde zelfs met hulp van een knokploeg van het verzet voor voldongen feiten. Ook van deze gevallen van teruggaaf zonder woongenot hield de gemeente zich kennelijk afzijdig. Sterker nog, in een aantal kranten kwamen we waarschuwingen van de burgemeester tegen om niet het recht in eigen hand te nemen.

Eigendomsverhoudingen kunnen we meestal nauwkeurig reconstrueren, maar bewoning en huur niet. Onze overheidsbronnen zwijgen vaak over het feit dat er in een huis nog huurders woonden die ooit een huurcontract met de oorlogskoper hadden getekend. Maar zeggen ook niets over regelmatig voorkomende situaties waarin een oorspronkelijke Joodse eigenaar (of zijn nabestaanden) alweer zijn woning kon betrekken voordat het rechtsherstel formeel geregeld was. Of de situaties waarin een Joodse eigenaar wel al het beheer over zijn woning terug had, maar nog niet de eigendomsrechten of het woongenot voor zichzelf en zijn familie. Deze praktijken vallen soms te destilleren uit terloopse opmerkingen in rechtshersteldossiers. Wat dat betreft wordt de alledaagse werkelijkheid lang niet altijd weerspiegeld in de overheidsarchieven.

De enige weg om dit systematisch te onderzoeken, bieden de zogenaamde woonkaarten of persoonskaarten – al zal het beeld onvolledig blijven door allerlei ondershandse afspraken. Op persoonskaarten hield de overheid voor alle burgers bij op welk adres ze ingeschreven stonden. Onderzoek naar deze kaarten zou kunnen uitwijzen wie na of juist voor het moment van rechtsherstel in een bepaalde Joodse woning ingeschreven stonden. Maar dat zou erg tijdrovend en kostbaar zijn: we hebben het over een veelvoud van de 20.000 koopwoningen en over ruim 100.000 Joodse burgers in Nederland.

Toch wijzen alle indirecte aanwijzingen in de archiefbronnen in dezelfde richting. We zien in Nederland een afstandelijke landelijke en lokale overheid, die het begrip ‘rechtsherstel’ minimaal invulde. En we zien dat woonsituaties waarschijnlijk in veel gevallen flink afweken van de eigendomssituatie – daar blijven de archiefbronnen het antwoord schuldig.

Kortom, Joodse teruggekeerden en nabestaanden waren aangewezen op medestanders en op de coulantie van andere betrokken partijen. Door de woningnood waren die coulantie en solidariteit op veel plaatsen ver te zoeken. Formele regelingen in het voordeel van Joodse burgers, uitgaand van hun bijzondere slachtofferschap, zijn we nergens tegengekomen.

Indirect onrecht

In de verschillende rapporten noemen we in samenhang met rechtsherstel (en soms met ont-eigening) ook ‘indirect onrecht’. Deze benaming is niet onomstreden: ze suggereert namelijk dat niemand hiervoor verantwoordelijk is. De wortel van het probleem ligt natuurlijk uiteindelijk bij de racistische Jodenvervolging van het naziregime, maar in sommige opzichten ook bij het ‘verdelende’ principe van rechtsherstel.

Als we er goed naar kijken, blijkt het naoorlogse streven om geen groep te bevoordelen of te benadelen juist te leiden tot allerlei vormen van indirect onrecht. Het onrecht dat eraan voorafging – met daders en slachtoffers – was immers ook niet gelijk verdeeld. Meestal ging het niet om grote financiële verschillen, maar soms ook wel.

Dat Joodse burgers en overheidsinstanties zulke verschillende verwachtingen hadden, kwam vooral doordat de Nederlandse overheid op geen enkele manier tegemoetkwam aan het bijzondere slachtofferschap van haar Joodse bevolking. Juist daardoor valt elke benadeling bitter op. Zelfs al is die nog zo klein of indirect.

Voor ons onderzoek vanuit het perspectief van gemeenten is het wel belangrijk om te noemen dat sommige nadelen een structureel gevolg waren van het systeem van rechtsherstel. De paradox blijft dat de nazi-bezetter op ideologische gronden een onderscheid maakte tussen Joden en ‘Ariërs’. Elke naoorlogse maatregel om de gevolgen daarvan te herstellen, moest noodgedwongen ook

met deze tweedeling werken – een onoplosbaar dilemma. De overheid wilde bewust geen groep bevoordelen of benadelen, onder andere om geen antisemitisme aan te wakkeren. Maar juist door dit principe van gelijkheid kregen verschillende groepen ná de bevrijding te maken met meer ongelijkheid. De één had immers meer onder de oorlog geleden dan de ander.

Een typisch voorbeeld van emotionele lading tegenover financiële kleinigheid zijn de vergoedingen die de Wehrmacht betaalde, als ze de gemeente een pand liet vorderen. Onvermijdelijk waren daar ook Joodse panden bij, al was dat hier geen doel op zich. De Wehrmacht betaalde een vergoeding van een paar gulden aan de gemeente, en die betaalde vervolgens de huiseigenaar. Zodra de NGV een Joods pand in beheer nam, ging deze vergoeding niet meer naar de eigenaar, die gedeporteerd werd. Het geld belandde in de schatkist van de bezetter.

Cijfermatig bezien valt hier veel te relativiseren. Het gaat om een klein percentage Joodse panden en het aantal gevorderde panden was sowieso beperkt, en de vergoeding was een klein bedrag van een paar gulden. De Wehrmacht stopte vaak al in 1941 of 1942 überhaupt met betalen, zeker toen ze merkte dat een deel van de vergoedingen naar Joodse families ging. Hoe lang de gemeente op haar beurt doorging om aan de Duitse roofinstellingen te betalen, is niet te achterhalen. Maar de emotionele werkelijkheid is dat het Joodse slachtoffer hier dubbel getroffen werd, zoals onder meer in het rapport over gemeente Zeist naar voren komt.

We schreven al dat niet-Joodse huiseigenaren mogelijk ‘bevoordeeld’ waren, als hun huis verwoest of zwaar beschadigd werd door oorlogshandelingen. Hun kansen om de tegenwaarde terug te krijgen via het Grootboek voor de Wederopbouw leken immers gunstiger dan voor hun Joodse burens, zo is de redenering bij historische reconstructie.

De kans is best groot dat Joodse eigenaren van zo'n pand de oorlog niet overleefden, en dat hun nabestaanden niet op de hoogte waren van het vastgoedbezit. Of ze keerden nooit naar Nederland terug en deden dus geen claim op het Grootboek. Onder de streep betekende dit dat gemeenten ‘profiteerden’ van het lot van Joodse burgers. Zonder kwade bedoelingen, maar de waarde van de niet geclaimde percelen en panden kwam het gemeentebudget voor de wederopbouw ten goede. Het feit dat ons onderzoek indirect laat zien dat deze vorm van benadeling in de praktijk bij een echt klein aantal panden (enkele tientallen of honderden) zal hebben plaatsgevonden, is dan slechts een kant van de historische waarheid.

Een derde voorbeeld dat in klankbordgroepen genoemd werd, is de huurprijs die huurders van in beheer genomen, maar niet verkochte panden betaalden aan de ANBO. Ook hier is het uitgangspunt plausibel, maar moeilijk hard te maken met archiefmateriaal. De aanname is dat veel huurders (net als kopers) NSB'ers en andere collaborateurs waren. Zij zouden de woning te huur hebben gekregen voor een vriendenprijsje, als dank voor bewezen diensten. En dus had de woning in de oorlogsjaren minder huurinkomsten opgebracht dan wanneer de Joodse eigenaar in alle vrijheid had kunnen besluiten om het pand voor een marktprijs te verhuren.

Kortom, uiteindelijk is dit ‘indirecte’ onrecht misschien wel het duidelijkste voorbeeld van hoe verschillend de diverse betrokkenen naar de situatie keken. Nederlandse instanties probeerden naar eer en geweten rechtsherstel uit te voeren, maar deden dat strikt volgens de geldende regels en zonder coulantie. Joodse ontrechten of hun nabestaanden misten elke vorm van erkenning of empathie. Daardoor schuurde elke verdere benadeling, zelfs al was die nog zo klein.

Noten

- ¹ Nationaal Archief, 2.09.16.09, NBI, inv. nr. 119234, Lobstein-van Straten, F., Deventer; Joods Monument, nr. 139295, Frederika Lobstein-van Straten.
- ² Nationaal Archief, 2.09.16.09, NBI, inv. nr. 159144, Sanders B., Nijmegen; Joods Monument, nr. 220314, Bernard Sanders.
- ³ Kadaster Koog aan de Zaan, kadastraal nummer C 3609 / leggerartikel 3416.
- ⁴ Kor Meijer, E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed (Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008).
- ⁵ Nationaal Archief, 2.09.16.11, inv.nr. 148001.
- ⁶ Nationaal Archief, 2.09.48.02, Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechts-herstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971), inv.nr. 161.
- ⁷ Gemeentearchief Diemen, 30546, inv. nr. 3269-3273 'Herbouwplichtigen, Diemerkade 20'.
- ⁸ Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020), 1-16.
- ⁹ Nationaal Archief, 2.08.65 Inventaris van het archief van het Grootboek Wederopbouw en het Grootboek Rijn- en Binnenvloot van het Ministerie van Financiën, 1940-1960 (1983).
- ¹⁰ Nationaal Archief, 2.09.16.09, NBI, inv. nr. 74698 Frenk, Wassenaar.

4. Bejegening

Het werk van een geschiedschrijver bestaat uit de reconstructie van een verleden werkelijkheid en de interpretatie van deze historische feiten. In de vorige twee hoofdstukken ligt het zwaartepunt bij de vaststelling van feiten. Dat wordt makkelijker gemaakt door het type bronnen en het juridische karakter van de onderzoeksvragen. Een pand is onteigend, óf niet. Rechtsherstel heeft wel óf niet plaatsgevonden. Hoogstens de beperkingen van het bronmateriaal leverden in deze reconstructies ruimte op voor interpretatie of speculatie. In zekere zin is het bronmateriaal destijds zelfs ingericht met als doel om precies de vragen te beantwoorden die wij ook stelden: is deze aanslag straatbelasting voldaan, en zo ja, door wie en wanneer?

De vraag naar 'bejegening' is duidelijk een ander soort vraag. Hier ligt het zwaartepunt bij de weging en interpretatie van resultaten uit een speurtocht in de archieven. Die speurtocht is bovendien nooit voltooid; er zijn altijd extra bronnen om te raadplegen.

Anders dan bij onteigening en rechtsherstel staan bij de vraag naar bejegeningen niet de grootboeken, registers en dossiers van ANBO, kadaster, NBI, Raad voor het Rechtsherstel of gemeentediensten centraal. De belangrijkste bronnen zijn juist de notulen van gemeenteraad en college van B en W, landelijke en regionale kranten of correspondentie van Joodse ontrechten en hun nabestaanden met overheidsinstanties. Wie dit deel van het onderzoek nog grondiger zou willen doen, moet zich verdiepen in bezwaarschriften aan gemeentediensten, politierapporten of de archieven van de Joodse gemeente, dossiers van de Bijzondere Rechtspleging en nog veel meer andere bronnen.

Afb. R: Handgeschreven notulen

De notulen van het college van B en W van Hellendoorn tijdens de bezetting (1944). De aangepaste kop laat zien dat de notulist zich van het leiderschapsprincipe bewust is. De vergadering van het college is een "bespreking van de burgemeester met de wethouders" geworden.¹

Het bronnenonderzoek mag zo grondig en uitgebreid zijn geweest, de vraag is uiteindelijk hoe we het ongelijksoortige materiaal moeten interpreteren en wegen. Dat vraagt een goed begrip van de wereld waarbinnen burgers en overheden zich in de jaren veertig bewogen – en de mogelijkheden of

beperkingen die zij hadden. Ook vraagt het kennis van formele regels, beeldvorming en sociale conventies die het handelen van betrokkenen beïnvloedden. ‘Bejegening’ is immers breder dan ‘behandelen’ als formele beleidsuitvoering en omvat ook persoonlijke inbreng en ‘de menselijke maat’.

Bij de interpretatie moet een historicus vertrouwen op zijn historische kennis en inzicht. Zonder dat deze indrukken ‘meetbaar’ of ‘telbaar’ zijn, ontstaat uit het verzamelde materiaal toch een beeld van hoe gemeenten handelden tegenover hun Joodse burgers. Regelmatig kent dit beeld ook tegenstrijdigheden. De vergelijking met andere gemeenten die net zo groot zijn, een vergelijkbaar sociaal-economisch profiel hebben of in dezelfde regio liggen, helpt om patronen en uitzonderingen te ontdekken. Welke kaders en vergelijkingen passend zijn, blijft de weloverwogen keuze van de historicus.

In het tweede jaar van onze onderzoeksactiviteiten was Zaanstad de eerste gemeente die ons vroeg om ‘bejegening’ als vraag mee te nemen. We constateerden toen dat deze vraag op de achtergrond in de eerdere rapporten al wel aan de orde was gekomen. Het expliciet maken van deze derde onderzoeksvraag was dus een verbetering in de onderzoeksopzet.

We plaatsten wel de kanttekening dat het onderzoek voor deze vraag niet uitputtend kon zijn. Onze gebruikelijke bronnen, zoals de notulen van raad en college, gaven samen met de ‘harde feiten’ van de twee andere vragen naar onteigening en rechtsherstel bij de meeste gemeenten in het rapport-Zaanstad voldoende basis om onderbouwde uitspraken te doen over bejegening. Alleen bij een handvol kleinere gemeenten vonden we zo weinig relevante uitspraken van de lokale overheid, in de kranten of van de ontrechten, dat we daar geen historisch oordeel op wilden baseren.

Sindsdien is bejegening de vaste derde vraag in elk rapport. Soms per gemeente met beide andere vragen samen behandeld, soms (bij grotere gemeenten) in een eigen hoofdstuk. De vraag naar bejegening valt uiteen in drie deelvragen:

1. In hoeverre speelden de gemeentediensten en politie een rol bij de Jodenvervolging en anti-semitische maatregelen? We maken hierbij regelmatig een subtiel onderscheid tussen ‘medewerking’ voor situaties waar gemeenteambtenaren redelijkerwijs geen andere keuze hadden dan te buigen voor de dwang van de bezetter, en ‘collaboratie’ in de eigenlijke zin. Dat laatste wil zeggen: min of meer vrijwillige – of soms zelfs proactieve – bijdrage. Dus zonder noodzaak, maar uit overtuiging of strategische keuze.
2. Welke rol speelden de burgemeester en het college tijdens de bezetting? De afschaffing van de gemeenteraad (zomer 1941) gebeurde in alle gemeenten voor de invoering van de belangrijkste antisemitische maatregelen op lokaal niveau.
3. Hoe waren bestuur en beleid van de lokale overheid na de bevrijding? Nu de bezetter hen niet meer belemmerde, waren burgemeester, college en raad vrij om zich uit te spreken over de voorafgaande jaren en konden zij proberen om onrecht te herstellen. Hun speelruimte werd wel beperkt door regels van de Rijksoverheid en maatschappelijke opvattingen over de bezetting. Het publiek gedenken van Joodse burgers, en erkenning van het bijzondere Joodse slachtofferschap, waren in de eerste jaren van wederopbouw helemaal niet zo vanzelfsprekend als nu.

Burgemeesters en hun gezag tijdens de bezetting

De onderzoeksvraag naar het handelen of niet-handelen van de gemeente tegenover haar Joodse burgers veronderstelt dat duidelijk is wie we bedoelen met ‘de gemeente’. Na de bevrijding is dat zeker het geval. Op dat moment is goed geregeld wat de bevoegdheden van een gemeentebestuur zijn en waar die hun grenzen hebben, bijvoorbeeld als het gaat om ‘Nederlandse’ onteigeningen of procedures van rechtsherstel.

Tijdens de Duitse bezetting is het antwoord niet zo duidelijk. In de eerste plaats werd in de zomer van 1941 het leidersbeginsel ingevoerd op alle bestuursniveaus. De Tweede Kamer en de Provinciale Staten werden ontbonden. In alle Nederlandse gemeenten werden de raadsleden naar huis gestuurd. Ook het college van B en W hield op te bestaan, al bleven de wethouders aan als adviseurs van de burgemeester. Burgemeesters waren vanaf dat moment in hun eentje verantwoordelijk voor het reilen en zeilen van hun gemeente.

Op alle drie bestuursniveaus ontstond een ingewikkeld – en vooral informeel – dubbelgezag van instanties van de Duitse bezetter en van de Nederlandse overheid, met daartussen de NSB als derde kracht. In een willekeurige gemeente betekende dat dat de burgemeester, zolang die niet door een NSB'er vervangen was, in een ingewikkeld krachtenspel belandde. Goede werkverhoudingen met de bezetter, bijvoorbeeld met de Beauftragte, de Duitse toezichthouder voor de provincie, konden een 'burgemeester in oorlogstijd' helpen om het lot van de inwoners van zijn gemeente te verlichten.

Tegelijkertijd moest de burgemeester rekening houden met een Commissaris der Provincie die misschien wel NSB'er was, of met NSB-wethouders in zijn eigen gemeente. Die hadden vaak een korter lijntje met de bezetter dan hijzelf. Zeker bij de politie, maar ook bij andere gemeentediensten werd het gezag van de burgemeester in de praktijk steeds verder uitgehold. De politie nam bijvoorbeeld vaak directe orders van de bezetter aan, zonder tussenkomst van de burgemeester.

Naast het verwateren van bestuurlijke verantwoordelijkheden en gezag in heel Nederland, zien we ook regionale verschillen. Door de geleidelijke invoering van anti-Joodse maatregelen over het land sluiten deze verschillen aan bij de opeenvolgende fases van de bezetting.

De organisatie van gedwongen evacuaties en deportaties begon in de gemeenten rondom Amsterdam vroeger dan op andere plekken, namelijk in het voorjaar van 1942. De bezetter hield hier de organisatie nog strak in handen, terwijl ze later steeds meer lokale overheden en diensten inschakelde.

In de Zaaingemeenten was duidelijk merkbaar dat de aanpak nog in ontwikkeling was. Zo mogelijk kwamen de maatregelen daardoor nog harder aan. Bovendien werden Joodse burgers in die regio eerst (gedwongen) naar Amsterdam 'geëvacueerd' en pas later vandaaruit gedeporteerd. Op deze manier werden eerst gemeenten in de Randstad 'Jodenfrei' gemaakt en later gebeurde hetzelfde in andere provincies. De rol van de gemeenten en de politie werd daarbij groter, bijvoorbeeld bij de aanlevering van informatie en de opslag van inboedels.

Deportatie ging in het oosten van het land via Vught of Westerbork, zonder evacuatie naar Amsterdam als tussenstap. Terwijl de burgemeester in de grotere steden (zowel in als buiten de Randstad) al snel werd vervangen door een NSB'er, gebeurde dat in het oosten pas in 1943, 1944 of soms helemaal niet.

Zoals uit de literatuur en publieke discussies over de bezettingstijd bekend is, laat ook ons onderzoek naar bejegening een groot grijs gebied zien tussen de twee uitersten van collaboratie en verzet. Voor die uitersten valt een moreel oordeel niet zwaar: vanuit de tijd zelf, en vanuit het heden al helemaal.

Maar het grijze gebied roept allerlei vragen op die niet te beantwoorden zijn. Wat zouden de gevolgen van een andere keuze in medewerking aan de Jodenvervolgung geweest zijn? Met welke bedoelingen liet een ambtenaar of burgemeester zich in met de bezetter? Niet zelden blijkt één persoon zowel 'goed' als 'fout' te zijn in zijn handelen. Zulke situaties vragen inlevingsvermogen van historici en lezers, naast empathie voor de slachtoffers en ontrechten van de Jodenvervolgung.

Gemeentediensten en politie

In alle onderzochte gemeenten zien we hoe de eerste anti-Joodse maatregelen sluipend werden ingevoerd in 1940 en 1941. De gemeenten voerden deze maatregelen uit. Ambtenaren hingen bordjes 'Voor Joden verboden' op en rapporteerden daarover plichtsgetrouw aan de bezettingsinstanties. Joodse winkels en scholen werden gesloten, ambtenaren ontslagen. Joodse burgers moesten hun radio's en fietsen inleveren. Gemeentehuizen waar men weigerde aan anti-Joodse maatregelen mee te werken, zijn zeldzaam. Eindhoven en Amstelveen zijn zulke uitzonderingen.

In andere gemeenten koos men niet voor weigering, maar probeerde langs omwegen het effect van de maatregelen te dempen. Of men werkte mee in de ijdele hoop dat de uitvoering dan humaner zou verlopen. Ook probeerden ambtenaren aan het rechtsgevoel van de bezetter te appelleren, of hun beklag te doen bij het ministerie. Een enkele keer kwamen wij of andere onderzoekers getuigenissen daarvan tegen in de archieven, zoals in Meppel, Zutphen, Groningen en Assen. Amstelveen ging onder een NSB-burgemeester juist zo ver dat men ongevraagd alvast door de Wehrmacht gevorderde scholen ontruimde. Ook zulke gehoorzaamheid komen we als reactie op het onrechtregime vaker tegen.

Vanaf eind 1941 ging de bezetter over van beperkende maatregelen naar razzia's en georganiseerde 'evacuaties' en deportaties. Daarbij werd meer en meer een beroep gedaan op gemeentediensten en de gemeente- of Rijkspolitie. Zij verleenden hand- en spandiensten bij het op transport stellen van de Joodse burgers, bij de inventarisering, afvoer en opslag van inboedels en de verzegeling van woningen.

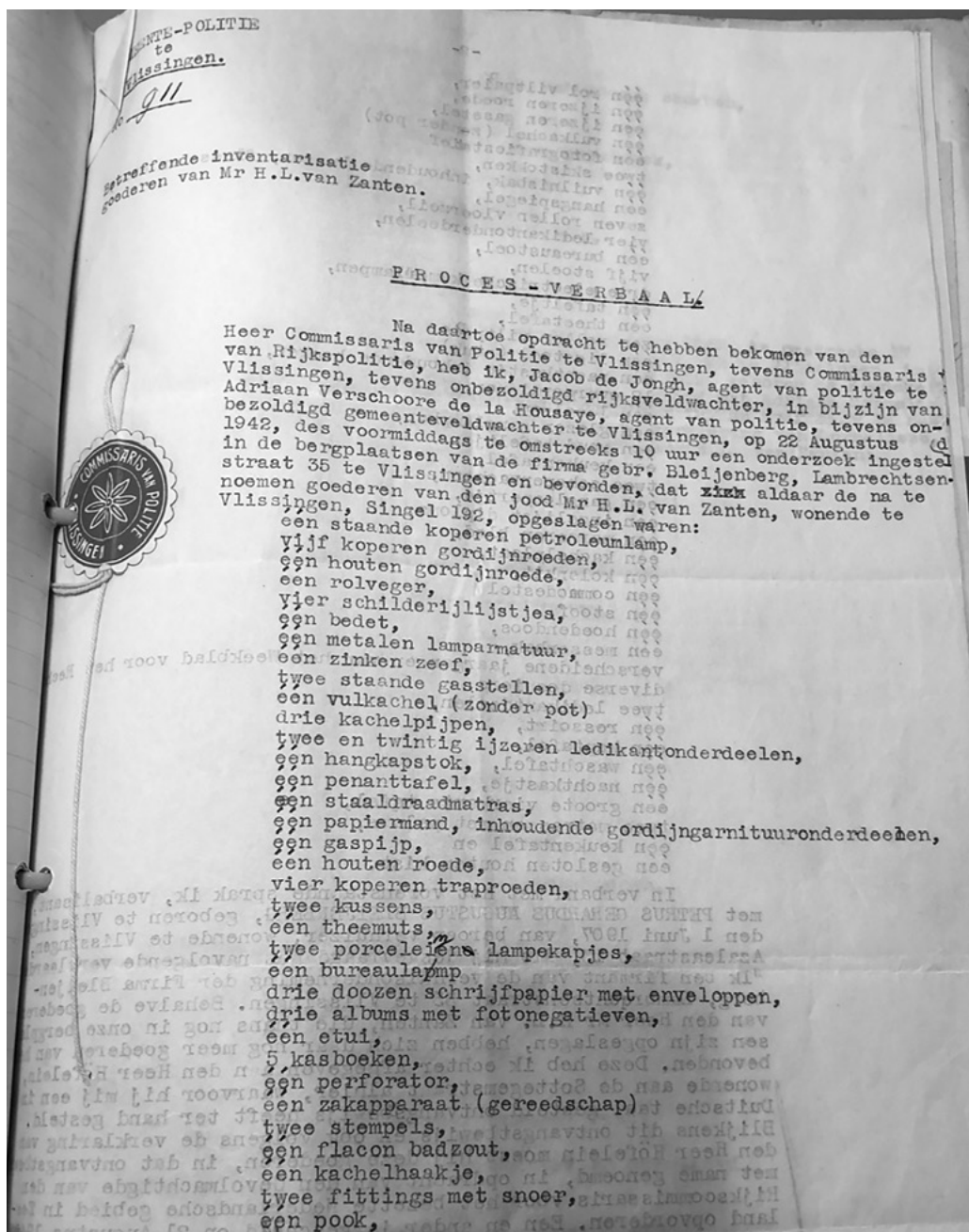
In de meeste gemeenteonderzoeken spelen de omvangrijke politiearchieven maar een beperkte rol. Daarom komt deze vorm van collaboratie minder in beeld in de rapporten. Toch is er geen twijfel dat deze collaboratie door politie en gemeentediensten vrijwel overal plaatsvond, met of zonder directe dwang van de bezetter. Een enkel voorbeeld volstaat. In het archiefwerk voor Doetinchem bleek dat de politie daar direct betrokken was bij de eerste razzia eind 1941. Collega-onderzoekers vonden hetzelfde in Sneek.

Tijdens het onderzoek vonden we in veel gemeentearchieven door politieagenten opgemaakte inventarislijsten van Joodse huizen waarvan de bewoners gedeporteerd waren. Elke kast, elk vloerkleed en elk servies werd genoteerd en kreeg een geschatte waarde mee. Verslagen van zulke werkzaamheden zijn er veel in de archieven – van Coevorden tot Schiedam, van Assen tot Hoorn.

Vaak maakten deze lijsten als stille getuigen in het archief meer indruk op ons als onderzoekers dan een deportatiebevel van het naziregime in datzelfde archief. Hier worden mensen zichtbaar die uit hun alledaagse leven gerukt werden omdat ze Joods waren. En de vaak schamele bezittingen die achterbleven in hun huis als ze zelf op transport gesteld waren naar de dood.

In 1943 stuurde het ministerie van Binnenlandse Zaken alle Nederlandse gemeenten een brief. Ze wees erop dat gemeenten gemaakte kosten voor de Jodenvervolgning vergoed konden krijgen. Van maar weinig gemeenten vonden we een antwoordbrief. Toch blijkt uit de archieven van het NIOD dat ruim 200 gemeenten van deze regeling gebruikmaakten. Afgezet tegen de 226 in de Verkaufsbücher genoemde gemeenten betekent dit dat vrijwel elke gemeente van waaruit Joden gedeporteerd waren, een declaratie indiende, tot een totaal van 150.000 gulden.

In het gemeentearchief van Bloemendaal [Noord-Holland (zuid)] vonden we een kanttekening op de herinneringsbrief van het Ministerie van een paar weken later, dat een antwoord niet nodig was,

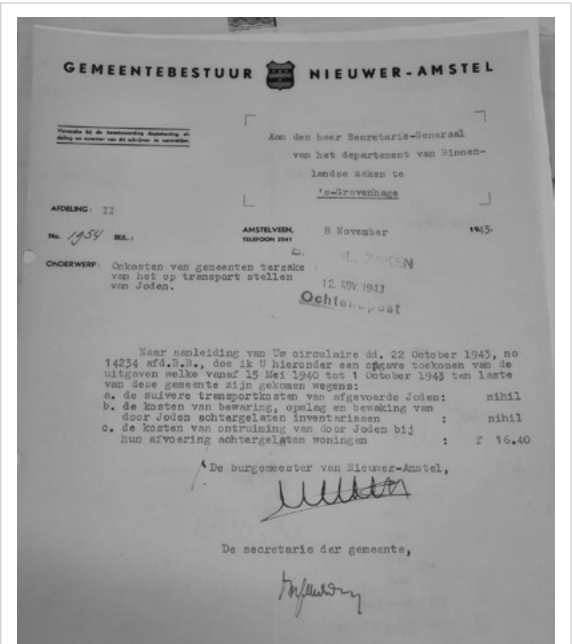
Afb. S: Inventarislijst

De inventarislijst opgemaakt in 1942 door de gemeentepolitie van Vlissingen voor de inboedel van een Joodse familie.²

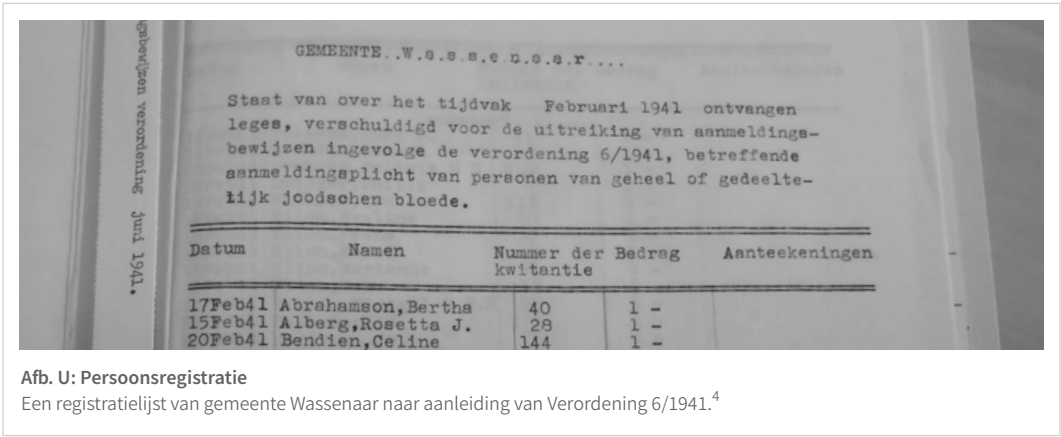
omdat de gemeente geen noemenswaardige kosten had gemaakt [Noord-Holland (zuid)]. Andere gemeenten declareerden pijnlijk nauwkeurig de geringe kosten: Aa en Hunze 62 gulden, Amstelveen 16 gulden. Het andere uiterste was het naoorlogse college van B en W van Heemstede [Noord-Holland (zuid)], dat in 1953 (!) liet informeren of deze regeling nog gold.

Door het ambtelijke type bronnen krijgen we zelden een indruk van hoe deze politieagenten en gemeenteamtbanen hierin stonden. Liet het ze koud? Handelden ze in de ijdele hoop dat ze erger konden voorkomen, door de bevelen van de Duitse bezetter gehoorzaam uit te voeren?

Slechts een enkele keer geven de stukken (onbedoeld) zicht op de emoties of verblinding van deze uitvoerders van de anti-Joodse maatregelen. Zoals de ambtenaar van de dienst gemeentewerken in een Gelderse gemeente, die zich bitter beklagde dat Joodse gedeporteerden nalieten om hun huis-sleutel op het gemeentehuis in te leveren. Ongetwijfeld zullen agenten en ambtenaren met nationaalsocialistische overtuigingen gretig en proactief meegedaan hebben aan deze acties. Maar ook dat is bijna nooit terug te lezen in de bestuurlijke archiefstukken.

Afb. T: Brief Binnenlandse Zaken
De brief waarmee gemeente Nieuwer-Amstel [Amstelveen] eind 1943 de gemaakte kosten bij de deportatie van Joodse burgers bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken declareerde.³

Afb. U: Persoonsregistratie
Een registratielijst van gemeente Wassenaar naar aanleiding van Verordening 6/1941.⁴

Uiteindelijk was informatievoorziening aan de bezetter de belangrijkste en meest fatale rol van gemeenten bij de Jodenvervolgung. In 1941 en 1942 kregen gemeenten het bevel dat Joodse inwoners zich apart moesten laten registreren bij de burgerlijke stand. Joden werden opgeroepen om zich daarvoor te melden en moesten zelfs een gulden leges betalen voor deze registratie – die in veel gevallen hun doodvonnis zou zijn. In vrijwel alle gemeenten vonden we zulke lijsten terug van Joodse inwoners en adressen met Joodse bewoners. Ook hier is het bijna onmogelijk om de vinger te leggen op de emoties, morele keuzes en alledaagse praktijken achter deze papieren werkelijkheid. Het beeld uit het archief is in ieder geval huiveringwekkend in zijn zakelijke kilheid.

Burgemeesters in oorlogstijd

Zeker in het oosten van Nederland kwamen we adellijke burgemeesters tegen, die soms al decennia burgemeester van dezelfde gemeente waren. We vonden ook meerdere generaties burgemeesters – vaders, grootvaders en broers die allemaal burgemeester waren of vergelijkbare openbare functies vervulden. Al voor de oorlog kon hun persoonlijke macht groot zijn, zeker in een plattelandsgemeente.

We constateerden al dat het leidersbeginsel de machtspositie van de burgemeester versterkte. In een enkel geval concludeerde men in het naoorlogse CABR-dossier dat deze machtsuitbreiding niet het beste in de zittende burgemeester naar boven haalde. In veel andere gevallen moest een burgemeester die daartoe helemaal niet opgeleid of daarop voorbereid was, ineens crisismanager zijn. Op zichzelf gesteld moest de ‘burgervader’ onmogelijke keuzes maken in zijn omgang met de nazi-bezettingsmacht.

Aan de andere kant perkten het dubbel-gezag van de bezetter en de inmenging van de NSB lokaal het gezag van de burgemeester weer in. Regelmatig deden lokale NSB'ers hun beklag bij de bezetter over een burgemeester die niet genoeg inzet zou tonen bij de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen. Of deze verwijten terecht waren of dat een collaborateur aasde op de ambtsketen, blijft de vraag.

De rol van de burgemeester bij de deportaties hing sterk af van de lokale situatie. Meestal werden Joodse burgers gedeporteerd voordat de bezetter de oude burgemeester door een NSB'er verving.

Een enkele gemeente nam Joodse burgers haastig in een kliniek op, om zo aan registratie te ontkomen. Hoe mogen we het antwoord van de burgemeester op de registratieplicht duiden, die liet weten dat zulke gegevens niet 1-2-3 geleverd konden worden? Probeerde hij het proces te vertragen om zo Joodse burgers de gelegenheid en tijd te geven om onder te duiken? Van zulke alle-daagse vertragingstactieken zijn we een aantal anekdotische voorbeelden tegengekomen.

Andere burgemeesters zetten zich gehoorzaam of zelfs proactief in bij de Jodenvervolging. Hun persoonlijke aanwezigheid bij het vertrek van deportatietransporten zou je ook nog kunnen lezen als teken van machteloze compassie. Maar er waren genoeg burgemeesters die actief meewerkten aan de Jodenvervolging en duidelijk meer deden dan de nazibezetter van hen eiste. Zo was de burgemeester van Wassenaar zeker niet de enige die zich beijverde om Joodse onderduikers uit te leveren. We zagen dit ook in Rijssen-Holten en Wassenaar. Wat ging er om in de burgemeester van Rijssen, die overijverig een Joodse burger die vergeten was, alsnog op de lijst liet zetten. We weten dat burgemeesters soms de immorele keuze maakten om, door strikte opvolging van de maatregelen van de Jodenvervolging, te proberen de zwaarste repressieve maatregelen te voorkomen – voor de eigen gemeente als geheel en vooral voor de niet-Joodse burgers. Er waren ook burgemeesters die de verdenking van antisemitische overtuigingen op zich laadden door hun handelen. Dit punt kwam regelmatig op tafel in beschuldigingen geuit voor naoorlogse tribunalen.

Nergens wordt het dilemma van de burgemeester in oorlogstijd scherper zichtbaar dan hier. Van de burgemeester van Zaandam [Zaanstad] weten we dat hij waarschijnlijk ontslagen werd, en vervangen door een NSB'er, vanwege zijn vermeende betrokkenheid bij de Februaristaking. Ook de burgemeesters van Amstelveen en Bloemendaal [Noord-Holland (zuid)], die moedig en oprecht weigerden mee te werken aan de anti-Joodse maatregelen, moesten het veld ruimen – vroeger dan hun collega's in naburige gemeenten.

Na de bevrijding

De grote verschillen in het handelen van burgemeesters eindigden niet met de bevrijding. Wel was dit overal het moment waarop de NSB-burgemeester, als die niet gevlucht was, werd gearresteerd en zich voor de rechter moest verantwoorden. In veel gemeenten keerde de 'oude' burgemeester minstens voor korte tijd terug, als teken van continuïteit bij de wederopbouw. Maar ook hij moest verantwoording afleggen voor zijn keuzes onder de bezetting.

We weten dat de tribunalen en zuiveringsprocessen die alle burgemeesters en andere ambtsdragers moesten doormaken, werden gebruikt om oude rekeningen te vereffenen. Sommige burgemeesters worden in hetzelfde dossier door de ene getuige beschuldigd van antisemitisme, terwijl andere burgers betuigen dat de burgemeester het verzet gesteund had en Joden bij de onderduik had geholpen.

De burgemeester van Rijssen had in de ogen van sommige dorpsgenoten geheuld met de vijand en veel te vriendschappelijke banden met de bezetter onderhouden. Terwijl anderen zeker wisten dat hij het verzet had gesteund. Ook in Den Helder en Heerenveen past de oude burgemeester en zijn handelen in oorlogstijd überhaupt niet in een goed-foutschema. Dat stelden tijdgenoten al, en wij ook. Beide burgemeesters stonden op goede voet met verschillende functionarissen van de bezettingsmacht, met lokale NSB-kopstukken, maar steunden ook het verzet en de onderduik. En, omgekeerd, wat te denken van de NSB-burgemeester van Doesburg, die in de tribunaal-getuigenissen 'een beste kerel' wordt genoemd en juist namen van Joden van een lijst schrapte voordat hij die aan de bezetter stuurde?

Ronduit curieus is het verhaal van de burgemeester van Raalte, die als getrouwd man een buitenechtelijke relatie had. Dit kwam aan de orde in de tribunaalzitting omdat een ondergedoken Joodse man hem daarbij betrapt had. De burgemeester regelde daarop via zijn contacten met het verzet dat de man ergens anders werd ondergebracht. Voor de eigen veiligheid van de onderduiker, volgens de burgemeester. Volgens andere getuigen had hij de Joodse burger daarmee in gevaar gebracht. Uiteindelijk werd de burgemeester ontslagen op basis van de Bijzondere Rechtspleging.

Een belangrijke lakmoesproef in ons onderzoek om de burgemeester te beoordelen, was de eerste zitting van de gemeenteraad na de bevrijding. Meestal vond die plaats in de laatste maanden van 1945. Vaak was de oude burgemeester dan weer terug op zijn post (in elk geval tijdelijk) en kwamen de beschikbare oude raadsleden en wethouders voor het eerst weer samen. Elke burgemeester voelde dat dit het moment was voor een terugblik op de verschrikkingen van de bezettingsjaren, nog vers in ieders geheugen.

Een enkeling hield die redevoering wel erg kort, en verwees vooral naar de noodzaak om de schouders te zetten onder de wederopbouw. Vrijwel elke burgemeester stond in zijn speech stil bij de slachtoffers van oorlog en bezetting, in de eigen gemeente en landelijk. Steeds werden daarbij dezelfde categorieën met name genoemd: verzetsstrijders, soldaten en mensen die in de kampen waren omgekomen of wiens lot nog ongewis was.

Vanuit ons perspectief in 2024 is het onthutsend dat burgemeesters zelden of nooit Joodse burgers als aparte categorie noemden, als groep die zwaar had geleden onder het nationaal-socialistische bezettingsregime. Het meest stuitende voorbeeld hiervan is de naoorlogse burgemeester van Apeldoorn. Ook hij liet de Joodse slachtoffers onvermeld in zijn speech – en dat terwijl in zijn gemeente uit de Joodse kliniek het Apeldoornsche Bosch in januari 1943 meer dan 1.300 patiënten en personeelsleden waren gedeporteerd naar de concentratiekampen.

De burgemeesters van Velsen [Noord-Holland (zuid)], Alkmaar, Amersfoort en Zaandam [Zaanstad] zijn positieve uitzonderingen. Zij noemden de Joodse slachtoffers wel als groep. Wellicht speelde hier in een rol dat zij zich door de nabijheid van Amsterdam indringender bewust waren van het lot van de 100.000 Joodse Nederlanders. Burgemeesters van naburige gemeenten kozen er desondanks voor om deze bijzondere groep slachtoffers niet met naam en toenaam te gedenken.

Nederland richtte zich liever op de wederopbouw en op het geruststellende verhaal van het gepleegde verzet en de standvastigheid van de gemiddelde Nederlander onder het bezettingsregime. Daarbij paste de beleidskeuze om, anders dan de nazibezetter, geen enkele maatschappelijke groepering apart te zetten. Dit argument wordt vaak gebruikt om geen speciale regelingen in te richten voor groepen slachtoffers, de Joodse bevolking in de eerste plaats. Ook dat past bij het algemene streven om zo snel mogelijk naar een normale situatie terug te keren. En het past bij een overheid die nog maar een beperkte rol voor zichzelf zag, in het behoeden of compenseren van burgers en groepen burgers voor geleden verlies en lijden.

Het beleid van verdelende gerechtigheid betekende dat de overheid oorlogskopers feitelijk niets verweet. Afgezien van het feit dat hun koop werd teruggedraaid, hadden zij in de schikking dezelfde (en in praktijk een betere) onderhandelingspositie dan de ontrechten. Dat compensatie- of coulanceregelingen ontbreken bij gemeentebelastingen en de teruggaaf van vastgoed, wijst in dezelfde richting. Het resultaat was dat gemeentediensten en belastingontvangers de bestaande, vaak vooroorlogse wet- en regelgeving uitvoerden alsof er geen bezetting en Jodenvervolgung waren geweest. Als men al uitzonderingen maakte, dan gebeurde dat op individuele basis of uit pragmatische kosten-batenoverwegingen.

In dit sombere beeld van hoe weinig Nederland, zowel de overheid als de burgers, begaan was met het lot van Joodse medeburgers, vonden we slechts een paar lichtpuntjes. Gemeente Utrecht richtte wel een apart bureau op om Joodse terugkeerders te helpen. Collega-onderzoekers vonden soortgelijke maatregelen ook in Maastricht. In Ommen ontdekten wij dat de gemeente zich actief inzette om zicht te krijgen op het wel en wee van Joodse burgers, en hen de weg wees naar het NBI en de procedures van rechtsherstel. Ommen was wel de gemeente die – zoals we in het vorige hoofdstuk zagen – Joodse burgers, beheerders en het NBI nog voor het rechtsherstel onder druk zette in een poging om zelf panden aan te kopen.

Kijken we niet naar hoe gemeenten of individuele ambtsdragers handelden, maar richten we ons op de publieke opinie, dan zien we een vergelijkbaar beeld. Hoewel krantenonderzoek geen zwaartepunt was in onze methodiek, is ook hier het beeld ontluisterend. We zochten naar berichten over Joodse burgers die terugkeerden uit de kampen of onderduik. Ook onderzochten we de omgang met hun roerend en onroerend goed. Zowel in de landelijke als de regionale en lokale pers werd slechts sporadisch bericht over Joodse inwoners van de gemeente en hun lotgevallen. En we vonden nog minder berichten over degenen die de concentratiekampen niet overleefd hadden.

Afb. V: Teruggekeerden in de krant
Kort bericht uit een regionale krant
over de terugkeer van Nederlandse
Joden uit de concentratiekampen.⁵

Noten

- ¹ Gemeentearchief Hellendoorn, Notulen B en W Hellendoorn, 1944.
- ² Gemeentearchief Vlissingen, 7102, Gemeente Vlissingen 1937-1950, inv.nr. 169, Politiemaatregelen t.o.v. Nederlanders, 1938-1947.
- ³ NIOD, 020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, inv.nr. 1257, stukken betreffende het verhalen van door de gemeenten in verband met de deportatie van joden verrichte uitgaven, 1943-1944 (met dank aan Maili Blauw en Ronny Naftaniel voor deze archieftip).
- ⁴ Gemeentearchief Wassenaar, De archieven van de gemeente Wassenaar 1930-1960, inv.nr. 148, Dossier houdende staten van ontvangen leges voor aanmeldingsbewijzen voor Joden, 1941-1943.
- ⁵ Aaltensche courant (26-06-1945), 3.

5. Bijlagen

Tabel 1: Huidige en toenmalige gemeenten

De rapporten zijn vernoemd naar de opdrachtgever-gemeente. Bij meerdere opdrachtgevers voor één rapport is een regionale benaming gekozen: Achterhoek voor 5 gemeenten, Noord-Holland (noord) voor zeven gemeenten tussen Alkmaar en Den Helder plus Texel. En Noord-Holland (zuid) voor elf gemeenten ten zuiden en westen van Amsterdam. Van die elf heeft Amstelveen na aanvullend onderzoek een eigen rapport gekregen. In de synthese wordt daarnaar verwezen.

Als in de tekst een gemeente van toen of een plaats genoemd wordt die niet overeenkomt met de huidige gemeentenaam of met de naam van het rapport wordt die laatste naam tussen haakjes toegevoegd.

De rapporten zijn digitaal te raadplegen via doi.org/10.34973/d91b-h825

Rapporten	Huidige gemeenten	Toenmalige gemeenten
Achterhoek	Aalten	Aalten, Dinxperlo
	Berkelland	Borculo, Eibergen, Neede, Ruurlo
	Bronckhorst	Hengelo (Gld), Hummelo en Keppel, Steenderen, Vorden, Zelhem
	Oost Gelre	Groenlo, Lichtenvoorde
	Oude IJsselstreek	Gendringen, Wisch
Alkmaar	Alkmaar	Alkmaar, Graft-De Rijp, Oudorp, Oterleek, Schermerhorn, Zuid- en Noord-Schermer
Amstelveen	Amstelveen	Nieuwer-Amstel
Apeldoorn	Apeldoorn	Apeldoorn
Berg en Dal	Berg en Dal	Beek, Groesbeek, Ooij en Persingen, Ubbergen
Den Helder	Den Helder	
Deventer	Deventer	Bathmen, Deventer, Diepenveen
Diemen	Diemen	
Doesburg	Doesburg	
Heerenveen	Heerenveen	
Hellendoorn	Hellendoorn	Hellendoorn
Middelburg	Middelburg	Arnemuiden, Middelburg, Sint Laurens
Nijmegen	Nijmegen	
Noord-Holland (noord)	Bergen	Egmond aan Zee; Egmond-Binnen, Schoorl
	Castricum	Akersloot, Castricum, Limmen
	Dijk en Waard	Heerhugowaard, Langedijk
	Heiloo	Heiloo
	Hollands Kroon	Anna Paulowna, Niedorp, Wieringen, Wieringermeer
	Schagen	Harenkarspel, Schagen, Zijpe
	Texel	Texel

Rapporten	Huidige gemeenten	Toenmalige gemeenten
Noord-Holland (zuid)	Aalsmeer	Aalsmeer
	Amstelveen	Nieuwer-Amstel
	Beverwijk	Beverwijk
	Bloemendaal	Bennebroek, Bloemendaal
	Haarlemmermeer	Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Haarlemmermeer
	Heemskerk	Heemskerk
	Heemstede	Heemstede
	Uitgeest	Uitgeest
	Uithoorn	Uithoorn
	Velsen	Velsen
	Zandvoort	
Ommen	Ommen	Ommen
Overbetuwe	Overbetuwe	Heteren, Valburg
Raalte	Raalte	Heino, Raalte
Rijssen-Holten		Holten, Rijssen
Vlissingen	Vlissingen	Oost- en West-Souburg, Ritthem, Vlissingen
Voorschoten	Voorschoten	Voorschoten
Wassenaar	Wassenaar	Wassenaar
Zaanstad	Zaanstad	Assendelft, Koog aan de Zaan, Krommenie, Westzaan, Wormerveer, Zaandam, Zaandijk
Zutphen	Zutphen	Warnsveld, Zutphen

Tabel 2: Onderzoeksrapporten per provincie

Drenthe

Drents Archief, Joods vastgoed in de gemeente **Aa en Hunze**. Gedwongen verkoop en rechtsherstel tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (2023)

Drents Archief, Joods vastgoed in de oorlog, en hoe de gemeente **Assen** daarmee omging (2021/2022)

Maarten Duijvendak, Roof, beheer en rechtsherstel in Zuidoost Drenthe [**Coevoorden**], 1940-1955 (2022)

Drents Archief, Joods vastgoed in de gemeente **Meppel**. Gedwongen verkoop en rechtsherstel tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (2022)

Friesland

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Heerenveen**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Heerenveen (2023)

Alexander Tuinhout, Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de herverkrijging door rechtsherstel van onroerende goederen van Joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente **Leeuwarden**, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957 (2020)

Ruby de Vries, Alles verloren? Een onderzoek naar de onteigening en rechtsherstel van Joods vastgoed in de gemeente **Sneek**, 1940-1954 (2022)

Gelderland

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in de Achterhoek: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeenten **Aalten**, **Berkelland**, **Bronckhorst**, **Oost Gelre** en **Oude IJsselstreek** (2024)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Apeldoorn**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Apeldoorn** (2022)

Blauw Historisch Onderzoek, Roof en rechtsherstel in **Arnhem**. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en naoorlogse jaren (2022)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in Berg en Dal: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Berg en Dal** (2023)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in Doesburg: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Doesburg** (2023)

Karel Berkhuisen, De transacties van joods onroerend goed in de gemeente **Doetinchem** tijdens de Tweede Wereldoorlog (2021)

Historisch Onderzoek & Meer, De gemeente **Lochem** en joods vastgoed 1941-1953. Rapport over de roof en rechtsherstel van joods vastgoedbezit in Lochem en de betrokkenheid van de gemeente tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna (2022)

Anton van Renssen, 'Ik heb moeten strijden om het bezit van mijn ouders op rechtmatige wijze te kunnen verkopen'. De omgang met joodse inwoners en joods vastgoed in de gemeente **Nijkerk** tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (2023)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Nijmegen**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Nijmegen** (2022)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Overbetuwe**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Overbetuwe** (2023)

Historisch Onderzoek & Meer, Joods vastgoed in **Winterswijk** 1943-1950. Rapport over de roof en gedwongen verkoop van vastgoedbezit van joden en de rol van de gemeente Winterswijk bij roof en rechtsherstel tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna (2022)

Ester Vink, Boter op het hoofd? Gemeenten en eigendommen van Joden binnen het werkgebied van de voormalige Joodse gemeente **Zaltbommel** tijdens de Tweede Wereldoorlog (2023)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in Zutphen: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Zutphen** (2022)

Groningen

Maarten Duijvendak, Stefan van der Poel, Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente **Groningen** (1940-1955) (2022)

Richard Paping, Jeroen Benders, Daniël Broersma, Albert Buursma, Owen Duijvendak en Koos Gräper, Vermoord en bestolen: Joden, hun overlevingskansen en hun onroerende eigendommen in en na de Tweede Wereldoorlog op het Groninger platteland: Oldambt, Veendam, Midden-Groningen, Westerkwartier en Het Hogeland (2022)

Limburg

Historisch Centrum Limburg, Onvoltooid verleden. Ontrechting en eerherstel van Joodse inwoners in de gemeenten **Maastricht**, **Ambly** en **Heer** (2023)

Fred Cammaert, Balans opmaken: een bittere noodzaak! Onteigening en rechtsherstel Joods **Roermond** (1940-1951) (2024)

Noord-Brabant

- Blauw Historisch Onderzoek, Roof en rechtsherstel in **Eindhoven**. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en naoorlogse jaren (2021)
- Historisch Onderzoek & Meer, Roof van joods vastgoed in de gemeenten **Geertruidenberg** en **Raamsdonk** 1941-1953 (2022)
- Paul Spanjaard, Het handelen van het gemeentebestuur van **Oss** bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (2021)
- Blauw Historisch Onderzoek, Roof en rechtsherstel in **Tilburg**. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en naoorlogse jaren (2024)

Noord-Holland

- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeenten **Aalsmeer**, **Amstelveen**, **Beverwijk**, **Bloemendaal**, **Haarlemmermeer**, **Heemskerk**, **Heemstede**, **Uitgeest**, **Uithoorn**, **Velsen** en **Zandvoort** (2023)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Alkmaar**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Alkmaar (2022)
- Hinke Piersma, Jeroen Kemperman, De erfpachtkwestie in **Amsterdam** (1945-1960) (2014)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeenten **Bergen**, **Castricum**, **Dijk en Waard**, **Heiloo**, **Hollands Kroon**, **Schagen** en **Texel** (2022)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Den Helder**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Den Helder (2022)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Diemen**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Diemen (2023)
- Blauw Historisch Onderzoek, Roof en rechtsherstel in **Haarlem**. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en naoorlogse jaren (2021)
- Raymond Schütz, Egbert Ottens, Blindheid voor eigen tekortkomingen Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in **Hoorn**, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog (2021)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Zaanstad**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Zaanstad (2023)

Overijssel

- Mariët Blokhuis, Joodse bezittingen in **Denekamp** en **Ootmarsum**. De Joodse huizen en het roofgoed (2022)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Deventer**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Deventer (2022)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Hellendoorn**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Hellendoorn (2023)
- Maarten Duijvendak, Sporen van Joods leven. Ontrechting en rechtsherstel in **Kampen** en **IJsselmuiden** tijdens de Tweede Wereldoorlog en daarna (2024)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Ommen**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Ommen (2023)
- Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Raalte**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Raalte (2023)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Rijssen-Holten**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Rijssen-Holten** (2022)

Stichting IJsselacademie, 'Wij zitten hier met een moeilijk geval'. Roof en rechtsherstel van Joods (on)roerend goed in de gemeente **Steenwijkerland** tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (2022)

Meta Huijsmans, 'Hierbij doe ik u toekomen...': De opstelling van het gemeentebestuur van **Zwolle** inzake ontrechting en rechtsherstel van joodse oorlogsslachtoffers (2024)

Utrecht

Historisch Onderzoek & Meer, 'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als nog nimmer is voorgekomen'. Betrokkenheid en het handelen van de gemeente **Amersfoort** bij de vervolging en ontrechting van joden tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de jaren daarna (2023).

Blauw Historisch Onderzoek, Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs **Utrecht** (2020)

Historisch Onderzoek & Meer, 'Vermoedelijk met achterlating van meubilair vertrokken'. Ontrechting en rechtsherstel van joodse **Zeistenaren** en de betrokkenheid van de gemeente tijdens de Tweede Wereldoorlog (2024)

Zeeland

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in Middelburg: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Middelburg** (2024)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in Vlissingen: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Vlissingen** (2024)

Zuid-Holland

Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk, Gemeentelijk beleid t.a.v. Joods onroerend goed in **Delft** (2021)
Robin te Slaa, De houding van de gemeente **Den Haag** tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955 (2016)

Streekarchief Midden-Holland, Nader onderzoek naar de aan- en verkoop van onteigend Joods vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de gemeente **Gouda** en het rechtsherstel na 1945 (2021)

Hinke Piersma, Marleen van den Berg, Ontrechting & rechtsherstel. Het **Rotterdamse** gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955 (2020)

Gemeentearchief Schiedam, 'Een woning, hetzij een Joodsche of een gewoone'. De houding van de gemeente **Schiedam** tegenover Joodse huiseigenaren en huurders, 1940-1955 (2022)

A.A. van der Houwen, Joods vastgoed (1940-1955). Onteigening, verkoop en rechtsherstel van vastgoed van Joodse ingezetenen van **Voorne-Putten** gedurende en kort na de Tweede Wereldoorlog (2022)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in **Voorschoten**: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Voorschoten** (2023)

Advies & Actualiteit, Joodse burgers in Wassenaar: onteigening en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente **Wassenaar** (2023)

Kees Popijus, Onteigening van Joodse onroerende goederen tijdens de Tweede Wereldoorlog in **Zwijndrecht** en **Heerjansdam**. Het handelen van het gemeentebestuur van Zwijndrecht en Heerjansdam bij de onteigening en vervreemding van onroerende goederen van Joodse eigenaars tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (2022)

Register op plaatsnaam

Achterhoek: 40, 41
Aalten: 28
Aa en Hunze: 69
Alkmaar: 28, 54, 60, 61, 73
Almelo: 38
Amersfoort: 35, 61, 71
Amsterdam: 11, 12, 14, 27, 34, 35, 45, 46, 58, 67, 73
Amstelveen (Nieuwer-Amstel): 22, 24, 25, 28, 30, 35, 50, 68, 69, 70, 71, 75
Apeldoorn: 16, 23, 31, 33, 51, 54, 72
Arnhem: 38, 39, 55
Assen: 68
Beek: 35
Beverwijk: 48
Bloemendaal: 24, 34, 68, 71
Coevorden: 68
Delft: 28
Den Bosch: 38
Den Haag: 11, 12, 14, 34, 35, 38, 43
Den Helder: 24, 25, 28, 29, 34, 55, 56, 58, 72
Deventer: 23, 28, 39, 44, 45, 47, 49, 59, 60
Diemen: 23, 39, 45, 56
Doesburg: 28, 49, 72
Doetinchem: 37
Eindhoven: 37, 38, 68
Emmen: 25
Geertruidenberg: 37, 59
Groningen: 11, 34, 38, 39, 68
Haarlem: 30, 31, 32, 38, 39
Heemstede: 28, 69
Heerenveen: 39, 72
Heiloo: 35
Hellendoorn: 47, 54, 56, 61, 65
Holten: 34, 35, 36, 51
Hoorn: 36, 68
Koog aan de Zaan: 48
Leeuwarden: 59
Leiden: 38
Lochem: 35, 51
Maastricht: 34, 36, 38, 73
Meppel: 68
Middelburg: 24, 39, 55, 56, 57, 58
Neede: 41
Nijverdal: 47, 54, 55, 56, 61
Nijmegen: 16, 25, 27, 34, 35, 36, 38, 39, 50, 54, 55, 56
Oldambt: 35
Ommen: 16, 25, 34, 49, 60, 73
Oss: 28
Raalte: 28, 48, 72
Rijssen: 35, 71, 72
Rijssen-Holten: 34, 36, 51
Rotterdam: 11, 12, 24, 35, 38, 39, 55, 57
Schiedam: 68
Sneek: 49, 68
Terborg: 37
Utrecht: 12, 27, 35, 37, 38, 73
Varsseveld: 37, 40
Velsen: 24
Vlissingen: 69
Wassenaar: 37, 45, 47, 49, 59, 70, 71
Winschoten: 35
Winterswijk: 35, 51
Wisch: 37
Zaandam: 28, 33, 71, 73
Zaandijk: 35, 50, 67
Zaanstad: 28, 33, 35, 48, 50, 61, 66, 71, 73
Zaltbommel: 33
Zandvoort: 24, 27, 28, 37, 38, 49, 55, 56
Zeist: 63
Zutphen: 16, 27, 34, 39, 58, 68
Zwolle: 27, 30, 32
Zwollerkerspel: 27

